

εἶναι ἄτοπος καὶ ἀνωφελής, καθ' ὅσον τείνει εἰς σκοποὺς οὐ μόνον ἀνεφίκτους ἀλλὰ καὶ πλημμελεῖς ¹.

Μεταξὺ τραγωδίας καὶ κωμωδίας μέσῃν κατέχει, ὡς εἴρηται, θέσιν τὸ ἐν στενοτέρῳ ἐννοίᾳ δράμα, ἐν ᾧ τὸ τραγικὸν καὶ τὸ κωμικὸν στοιχεῖον συνάπτονται εἰς ἓν ὅλον ²· κατὰ τοῦτο ἡ διαφωνία καὶ σύγκρουσις διαλύεται ἄνευ τοῦ ὀλέθρου τῶν προσώπων, ἅτινα ἐπὶ τέλος ἀνομολογοῦσι τὸ ἑκατέρωθεν ὑποστηρικτὸν ἄδικον καὶ ἀναγνωρίζουσι τὸ ἀποκαθιστώμενον δίκαιον ³.

Β. Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ⁴

37. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ. (Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΘΟΛΟΥ)

1. Ὅσον καὶ ἂν τιμᾶται ἡ τέχνη, πάντως κατέχει τὴν κατωτάτην τῶν βαθμίδων, ὡς πρέπει τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα νὰ διέλθῃ. Ἡ τέχνη ἀνήκει εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀπολύτου, διότι συνδιαλλάττει τὰς μεγίστας ἀντιθέσεις καὶ ποιεῖ τῷ ἀνθρώπῳ συνειδητὴν τὴν συγκεκριμένην ὁλότητα (τὴν ἀπόλυτον οὐσίαν) ὡς ἰδίαν αὐτοῦ οὐσίαν καὶ ὡς οὐσίαν τῆς φύσεως· δεικνύει ὅτι ἡ μία ἀληθινὴ πραγματικότης εἶναι ἡ ὑπερτάτη δύναμις ἡ ὑπάρχουσα ὑπὲρ τὸ μερικὸν καὶ πεπερασμένον. Καὶ ἔχει μὲν ἡ τέχνη περιεχόμενον τὴν αἰδίων ιδέαν ἀλλ' ἐμφανίζει αὐτὴν ἐν μορφῇ ἐξωτερικοῦ ὄντος ὡς κατ' αἴσθησιν ἐποπτεῖαν καὶ μερικὸν

¹ Τὸ ἄτοπον καὶ ἀστεῖον ἔγκειται ἐν τῇ ἀντιθέσει τῶν μέσων πρὸς τοὺς σκοποὺς. Παράδειγμα ἔστωσαν αἱ Ἐκκλησιάζουσαι τοῦ Ἀριστοφάνους. (Αὐτ. 535). Εἰρήσθω ὅτι ὁ Ἔγγελος κατ' ἐξοχὴν διέγνω τὴν ἀξίαν τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ κατενόησεν αὐτόν. Οὐχ ἦττον ἐκτιμᾷ τὸν Σαίξπηρ, ὃν ἐν τέλει τῆς Αἰσθητικῆς μνημονεύει συγκαταριθμῶν μετ' ἐκείνου.

² Ἐνταῦθα ἀνήκει τὸ σατυρικὸν δράμα τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ τραγικωμωδία (tragicomoedia), περὶ ἧς λέγει ὁ Πλαῦτος ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ Ἀμφιτρυῶνος. (Αὐτ. 537—540).

³ Ἦδη οἱ ἀρχαῖοι ἔχουσι δράματα τοιαύτης ἐκβάσεως, καθ' ἣν τὰ πρόσωπα δὲν ἀπόλλυνται ἀλλὰ σώζονται. Οὕτω π. χ. ἐν ταῖς Εὐμενίσι τοῦ Αἰσχύλου ἡ ἔρις τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῶν Ἐριννύων διαλύεται διὰ τοῦ Ἀρείου πάγου καὶ τῆς ψήφου τῆς Ἀθηνᾶς. Παραπλήσιον συμβαίνει καὶ ἐν τῇ νεωτέρῳ τραγωδίᾳ, ἐνθα πρότυπον πρόκειται ἡ Ἰφιγένεια τοῦ Goethe. (Αὐτ. 539).

⁴ Τὰ κατὰ τὴν θρησκείαν ἐκτίθενται γενικώτερον μὲν ἐν τε τῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ (6, 302—307) καὶ τῇ Φαινομενολογίᾳ τοῦ πνεύματος (2, 516 ἐξ.) καὶ τῷ Συστήματι τῆς φιλοσοφίας (10, 453), εἰδικώτερον δὲ ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ τῆς θρησκείας. (τόμ. 15φ καὶ 16φ).

φαινόμενον. "Ὅσω δ' ὅμως ἰσχυρότερον ἢ καθολικὴ συνείδησις εἰσχωρεῖ εἰς τὸ βάθος τῆς θείας ἰδέας, τόσω ὀλιγώτερον δύναται ἢ τέχνη διὰ τῶν οἰκείων μορφῶν νὰ παραστήσῃ τὸ νοητὸν περιεχόμενον. "Ὅπου ἤδη ἢ τέχνη ἀδυνατεῖ νὰ ἐπαρκέσῃ εἰς τὴν ἀπαίτησιν τῆς καθολικῆς συνειδήσεως καὶ ἐπομένως τερματίζει τὸ ἴδιον αὐτῆς ἔργον, ἐκεῖ προσέρχεται ἐπίκουρος καὶ ἄρχεται δρῶσα ἢ θρησκεία, ἢ ἐν στενοτέρῳ καὶ ἀκριβεστέρῳ τοῦ ὅρου ἐκδοχῇ θρησκεία. "Ὅπως ἐκείνη οὕτω καὶ αὕτη ἔχει ὑποκείμενον τὸ ἀπόλυτον· ἀλλ' ἢ μὲν τέχνη παρέχει αὐτὸ δι' ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων ἢ δὲ θρησκεία δι' ἐσωτερικῶν εἰκόνων. Καὶ ὁ τρόπος ὅμως οὗτος τῆς παραστάσεως τῆς ἀπολύτου ἀληθείας δὲν εἶναι ὁ τελειότατος, διότι τὸ ἀπόλυτον εἶναι ἢ καθαρὰ καὶ ἀπόλυτος ἔννοια καὶ κατ' ἀκολουθίαν μόνον διὰ καθαρᾶς ἔννοιᾶς δύναται προσφόρως νὰ γνωσθῇ. "Ὅθεν ἢ λογικὴ τοῦ ἀπολύτου γνῶσις, ἢ φιλοσοφία, εἶναι ἢ ἀκροτάτη βαθμὶς τῆς τοῦ ἀπολύτου πνεύματος ζωῆς¹. "Ἄλλ' εἰς ἐκείνην οὐχὶ πάντες ἀνέρχονται· ἢ μὲν φιλοσοφία εἶναι ὀλίγοις προσιτὴ ἢ δὲ θρησκεία πορίζει πᾶσι διὰ τῶν ἐσωτερικῶν εἰκόνων μορφήν κατάλληλον εἰς ἐπίγνωσιν τινὰ τοῦ θεοῦ². Πλὴν ὅμως ὁ διασκοπῶν καὶ νοῶν ἄνθρωπος προθυμεῖται νὰ ἀνέλθῃ ὑπὲρ τὴν εἰκονικὴν γλῶσσαν τῆς θρησκείας καὶ νὰ φθάσῃ εἰς τὴν καθαρὰν ἔννοιαν, ἵνα λάβῃ τὴν πρεπώδη καὶ ἀληθῆ γνῶσιν.

2. Ἡ ὑπεροχὴ καὶ σπουδαιότης τοῦ ἀνθρώπου ἔγκειται ἐν τῇ ἔννοιᾳ, ἐν τῇ συγκεκριμένῃ ἔννοιᾳ, καὶ ἀκριβέστερον εἰπεῖν ἐν τῷ πνεύ-

¹ Ἡ θρησκεία (ἢ ἐν στενοτέρῳ ἔννοιᾳ) ὡς γνωρίζουσα τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ οὐχὶ δι' ἔννοιῶν ἀλλὰ διὰ παραστάσεων δὲν εἶναι ἢ ὑπερτάτη βαθμὶς τῆς συνειδήσεως. Εἶναι βεβαίως ὑπερτάτη κατὰ τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς ἀλλ' οὐχὶ κατὰ τὴν γνῶσιν.

² Ὁ ἀπόλυτος λόγος τῆς θρησκείας εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ. Τὴν θρησκείαν δὲν γεννῶμεν ἡμεῖς ἀλλὰ παραλαμβάνομεν κατὰ τρόπον ἱστορικόν, διὰ τῆς αὐθεντίας, τοῦ ἐθνικοῦ καὶ οἰκογενειακοῦ πνεύματος, εἰς ὃ ἀνήκομεν καὶ ἐξ οὗ προερχόμεθα μεθ' ὠρισμένης πίστεως. Ἀνατρεφόμεθα ἐν τῇ θρησκείᾳ καὶ διεπόμεθα ὑπὸ τῆς πίστεως, πρὶν λάβωμεν ἐπίγνωσιν τοῦ ἐγώ, τῆς αὐτονομίας καὶ ἐλευθερίας ἡμῶν. Ὑστερον δὲ κατὰ μικρὸν λαμβάνομεν συνείδησιν ἐκείνης, ἐνῶ γνῶσιν τοῦ θεοῦ ἔχουσιν ὀλίγοι, οἱ πατριάρχαι, οἱ ἱερεῖς ἢ ἰδία τάξις ἐπιτετραμμένη τὴν διδασκαλίαν καὶ μυσταγωγίαν. Τὴν φυσικὴν αὐθεντίαν ἔχει ἢ ἐκκλησία εὖ τε καὶ καλῶς γινώσκουσα τὸν λόγον, δι' ἣν ἀπαιτεῖ τὴν ἀγωγήν καὶ μόρφωσιν. Ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ ἀναπτυσσομένου τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος τὸ ἐγώ συναισθάνεται τὴν ἑαυτοῦ ἐλευθερίαν καὶ ποιεῖ τὴν ἰδίαν γνῶσιν γνώμονα τῶν οἰκείων διαθέσεων καὶ πράξεων. Τότε δὴ ἀνακύπτει ἢ ἀντίθεσις νοήσεως καὶ πίστεως, οἷα συνέβη τὸ πάλαι ἐν Ἀθήναις διὰ τοῦ Σωκράτους. (Ἐνθ. ἀνωτ. σ. 233 ἐξ. 236).

ματι· ἀπὸ τοῦ πνεύματος προέρχονται αἱ παντοῖαι μορφαὶ τῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν, αἱ θεραπείαι τοῦ πολιτικοῦ βίου, αἴτινες σχέσεις ἀφορῶσιν εἰς τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ. Πᾶσαι δ' αὗται αἱ ποικίλαι ἐνέργειαι καὶ ἀξίαι τοῦ ἀνθρώπου αἱ προσποιοῦσαι αὐτῷ τὴν εὐτυχίαν καὶ τὴν δόξαν ἔχουσι κέντρον τὴν *θρησκείαν*, τὴν συνείδησιν καὶ τὸ συναίσθημα τοῦ θεοῦ. Διὰ τῆς *θρησκείας* ἔρχεται ὁ ἄνθρωπος εἰς ἀναφορὰν πρὸς τὸν θεὸν καὶ ἀνυψοῦται εἰς τὴν χώραν, ἣτις εἶναι ἐλευθέρα πάσης πρὸς ἄλλα σχέσεως, αὐτόνομος καὶ αὐτοτελὴς σκοπός. Αὕτη ὡς ἀσχολουμένη περὶ τὸν ἀκρότατον καὶ τελικὸν σκοπὸν εἶναι ἀπολύτως ἐλευθέρα καὶ ἀποτελεῖ σκοπὸν ἀνεξάρτητον· εἰς τοῦτον καταλήγουσι πάντες οἱ ἄλλοι σκοποί, οὐδεὶς ἄλλος ἀνταγωνίζεται πρὸς αὐτὸν καὶ μόνον ἐν τούτῳ οἱ σκοποὶ πάντες εὐρίσκουσι τὸ κῦρος αὐτῶν καὶ τὴν τελείωσιν. Ἐν τῇ *θρησκείᾳ* λοιπὸν τὸ πνεῦμα ἀσχολούμενον περὶ τὸν ὑπέρτατον σκοπὸν ἀπαλλάττεται πάσης πεπερασμένης φύσεως¹ καὶ εὐρίσκει τὴν λύτρωσιν καὶ τὴν τελικὴν ἀνάπαυσιν. Διότι ἐνταῦθα τὸ πνεῦμα εὐρίσκεται ἐν ἀναφορᾷ οὐχὶ πρὸς τὸ πεπερασμένον καὶ παροδικὸν ἀλλὰ πρὸς τὸ ἀπειρον καὶ ἀτελεύτητον, τουτέστιν ἔχει θέσιν οὐχὶ ἐξαρτήσεως ἀλλ' ἐλευθερίας². Ὅθεν διὰ τῆς *θρησκείας* ἡ συνείδησις εἶναι ἀπολύτως ἐλευθέρα, αὕτη αὕτη ἡ ἀληθὴς συνείδησις, διότι εἶναι συνείδησις τῆς ἀπολύτου ἐλευθερίας. Ὡς συναίσθημα θεωρούμενη ἡ σχέση αὕτη τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ ἀπόλαυσις, ἣν ὀνομάζομεν μακαριότητα· ὡς ἐνέργεια δὲ ποιεῖ οὐδὲν ἄλλο παρὰ τὸ νὰ φανερώσῃ τὴν δόξαν τοῦ θεοῦ, νὰ ἀποκαλύψῃ τὴν λαμπρότητα αὐτοῦ. Πάντες δὲ οἱ λαοὶ γινώσκουσιν ὅτι διὰ τῆς *θρησκευτικῆς* συνειδήσεως κατέχουσι τὴν ἀλήθειαν, κατ' ἀκολουθίαν ἔχουσι τὴν *θρησκείαν* ὡς ἀξίωμα καὶ θεωροῦσιν ὡς ἑορτὴν τοῦ βίου. Ἡ *θρησκεία* ἄρα ἀποσπᾷ ἀπὸ τῆς ἐν χρόνῳ ὑπάρξεως καὶ εἶναι εἰς τὴν ἡμετέραν συνείδησιν ἡ χώρα, ἐν ἣ πάντα τὰ αἰνίγματα τοῦ κόσμου λύονται, πᾶσαι αἱ ἀντιφάσεις τῆς βαθείας διανοήσεως ἀποκαλύπτονται, πᾶσαι αἱ λῦπαι τοῦ συναισθήματος κατασιγῶσιν· εἶναι ἡ χώρα τῆς αἰδίου ἀληθείας, τῆς αἰδίου ἡρε-

¹ Ἡ *θρησκεία* εἶναι ἡ ἀκροτάτη καὶ ὑπερτάτη τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως περιοχὴ, εἰς ἣν ὁ ἄνθρωπος μεταβαίνει ὡς τὴν χώραν τῆς ἀπολύτου ἀληθείας. Ἴνα ἐνταῦθα ἡ συνείδησις ἀνυψωθῇ, πρέπει νὰ ἀποστῇ πάσης πεπερασμένης ὑπάρξεως, ὄρων, σκοπῶν, συμφερόντων, πεπερασμένων νοημάτων, πεπερασμένων σχέσεων παντὸς εἶδους. (15, 71).

² Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν *θρησκείαν* ἀποβλέπει οὐχὶ εἰς ἑαυτὸν, εἰς τὰ ἴδια συμφέροντα καὶ τὰς κενοδοξίας, ἀλλ' εἰς τὸν ἀπόλυτον σκοπὸν. (Αὐτ. 20).

μίας, τῆς αἰδίου εἰρήνης¹. Πάντα τὰ παραίτια ἀμφιβολίας καὶ ἀγωνίας, πάσας τὰς μερίμνας καὶ φροντίδας, πάντα τὰ χαμαίζηλα συμφέροντα ἀπωθοῦμεν διὰ τῆς θρησκείας καὶ ἐκβάλλομεν εἰς τὴν τραχεῖαν ἀκτὴν τῆς παροδικότητος· καὶ ὅπως ἀναβάντες εἰς τὴν κορυφὴν ὄρους μακρὰν τῆς στενῆς ἀπόψεως τῶν ἐπιγείων ἐπισκοποῦμεν ἐν ἡρεμίᾳ· πάντας τοὺς περιορισμοὺς τοῦ τοπίου καὶ τοῦ κόσμου, οὕτως ἀρθέντες διὰ τῆς θρησκείας ὑπὲρ τὴν ὁμότητα τῆς πραγματικότητος θεώμεθα διὰ τοῦ πνευματικοῦ ὀφθαλμοῦ τὰ πάντα ὡς ἀπλοῦν φαινόμενον, ὅπερ ἀντανακλᾷ τὸ ἀποσκίασμα αὐτοῦ εἰς τὴν χώραν ἐκείνην τὴν καθαρὰν μόνον ὑπὸ τὰς αὐγὰς τοῦ πνευματικοῦ ἡλίου. Ἐν τῇ χώρᾳ ἐκείνῃ τοῦ πνεύματος ῥέουσιν οἱ ποταμοὶ τῆς λήθης, ἐξ ὧν ἀντλοῦσα ἡ ψυχὴ πίνει καὶ καταπνίγει πᾶσαν ὀδύνην· ἐκεῖ τὰ σκότη τοῦ παρόντος βίου διαλύονται εἰς ὄραμα καὶ λαμπρυνόμενα καθίστανται σκιαγραφία τῆς φωταυγείας τοῦ αἰδίου. Ἡ εἰκὼν αὕτη τοῦ ἀπολύτου προσφέρει εἰς τὴν θρησκευτικὴν κατάνυξιν ζωηρότητα, βεβαιότητα καὶ ἀπόλαυσιν ἢ παρίσταται ὡς ποθεινόν, ἀπομεμακρυσμένον, ὑπερκόσμιον· πάντοτε δὲ ἀκτινοβολεῖ ὡς θεῖον εἰς τὴν παροδικὴν ὑπαρξιν καὶ παρέχει τὴν πεποίθησιν περὶ τῆς δράσεως καὶ ἐνεργείας τῆς ἀληθείας ἔτι καὶ παρὰ τὴν ἀγωνίαν, ἣτις βασανίζει τὴν ψυχὴν ἐνταῦθα ἐν τῷ κόσμῳ τῆς παροδικότητος. Ἡ πίστις γινώσκει ἐκεῖνο ὡς τὴν ἀλήθειαν, ὡς τὴν οὐσίαν τῆς παρούσης ὑπάρξεως καὶ τοῦτο ἀκριβῶς τὸ περιεχόμενον τῆς κατανύξεως εἶναι τὸ ἐμψυχοῦν καὶ ζωογονοῦν τὸν κόσμον τόνδε, τὸ δοῶν ἐν τῇ ζωῇ τοῦ ατόμου καὶ τὸ διέπον τὴν βούλησιν αὐτοῦ. Τοῦτο δὴ εἶναι ἡ γενικὴ ἐποπτεία, τὸ συναίσθημα, ἡ συνείδησις ἢ ὅπωςδήποτε ἄλλως θέλει τις νὰ ὀνομάσῃ τὴν δύναμιν τῆς θρησκείας².

2. Ἡ θρησκεία φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι ἀντιτίθεται πρὸς τὴν φιλοσοφίαν (ἐπιστήμην). Διότι ἐκείνη μὲν ἀνήκει εἰς τὸ συναίσθημα καὶ πληροῦται τοῦ θείου, ὅπερ ὅμως πράττει ἄνευ ἐλευθερίας, αὐτοσυνειδησίας καὶ ἀναφορᾶς πρὸς τὸ σχετικὸν καὶ παροδικόν· αὕτη δὲ ἀνήκει εἰς τὴν γνῶσιν καὶ ἀναφέρεται εἰς τὸ πεπερασμένον, κινεῖται ἐλευθέρως ἐν τοῖς λογικοῖς προσδιορισμοῖς τῶν παντοίων συναφειῶν καὶ δύναται νὰ συγκροτῇ σύστημα ἀλλ' ἄνευ ἀπολύτου καθαρότητος, ἄνευ θεοῦ. Ἡ μὲν θρησκεία ἔχει ἀπόλυτον ὕλην καὶ σκοπὸν ἀλλὰ μόνον ὡς τι ἀφηρημένον καὶ γενικόν, ἡ δὲ φιλοσοφία δεσπόζει μὲν ὅλης τῆς πεπερασμένης ὕλης καὶ περιλαμβάνει πᾶν ὄρισμένον περιεχόμενον

¹ Αὐτ. 19 ἐξ.

² Αὐτ. 21.

ἀλλ' ἀδυνατεῖ νὰ πορίσῃ τὴν ἀπόλυτον ἀλληλουχίαν. Ἐνῶ ἡ φιλοσοφία εἶναι, ὡς νομίζεται, γνῶσις καὶ συνείδησις τῆς ἀναγκαιότητος τοῦ πεπερασμένου, ἡ θρησκεία στερεῖται γνώσεως καὶ μένει ἀπλοῦν συναίσθημα, ἀνυψοῖ τὸ πνεῦμα εἰς τὸ αἰδίον ἀλλ' ἐν τῇ ἀνυψώσει δὲν ἔχει περιεχόμενον, οὐδὲν δὲ δικαιούται νὰ εἴπῃ περὶ τοῦ αἰδίου, διότι πᾶν ὅτι θὰ ἦτο γνῶσις θὰ κατεβίβαζεν ἐκεῖνο εἰς τὴν περιοχὴν καὶ τὴν συνάφειαν τοῦ πεπερασμένου. Οὕτως ἐπῆλθε δυσπιστία καὶ ἀμοιβαῖος ἀνταγωνισμός. Ἡ θρησκεία δυσπιστεῖ πρὸς τὴν γνῶσιν καὶ κατηγορεῖ τῆς φιλοσοφίας κενοδοξίαν, διότι αὕτη ἐξαίρει τὸ ἐγὼ καὶ ἀντιτάττει πρὸς πάντα τὰ ἐκτός· ἡ δὲ φιλοσοφία πάλιν δυσπιστεῖ πρὸς τὴν θρησκείαν ἀναγομένην εἰς τὴν ὁλότητα καὶ ἐνότητα. Ἡ φιλοσοφία φοβεῖται ὅτι θὰ ἀπολέσῃ τὴν ἐλευθερίαν αὐτῆς, ἐὰν ἀκολουθήσῃ εἰς τὴν ἀπαίτησιν τοῦ συναισθήματος καὶ ἀναγνωρίσῃ ὡς ἀληθὲς ὅτι δὲν κατανοεῖ ὡς ὠρισμένον. Ἡ δὲ θρησκεία τοῦναντίον φοβεῖται ὅτι θὰ ἐκτραπῇ εἰς ἀνυπακοήν καὶ θὰ παραδοθῇ εἰς τὴν τύχην, ἐὰν τολμήσῃ νὰ μεταβῇ εἰς τὸ ὠρισμένον καὶ προσχωρήσῃ εἰς τὴν διανόησιν. Ἡ ἑτέρα ἀσχολεῖται περὶ τὸ πεπερασμένον καὶ ἡ ἄλλη περὶ τὸ ἄπειρον. Καὶ ὅμως ἐνταῦθα παρίσταται ἡ ἀνάγκη τῆς συνδιαλλαγῆς, καθ' ἣν τὸ ἄπειρον ἐμφανίζεται ἐν τῷ πεπερασμένῳ καὶ τὸ πεπερασμένον ἐν τῷ ἀπείρῳ ἐκάτερον δ' αὐτῶν δὲν ἀποτελεῖ ἴδιον κράτος¹. Ἐὰν δὲ πεπερασμένον καὶ ἄπειρον κατ' ἀλήθειαν μὴ χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων, εὐνόητον ὅτι τὸ περιεχόμενον καὶ τὸ διαφέρον τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θρησκείας εἶναι κοινόν, ἐν καὶ τὸ αὐτό. Τὸ ἀντικείμενον δηλαδὴ ἀμφοτέρων εἶναι ἡ αἰδῖος ἀλήθεια ἐν αὐτῇ τῇ ἐκδηλώσει αὐτῆς, ὁ θεὸς μόνον καὶ ἡ ἀνάπτυξις τοῦ θεοῦ. Ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι σοφία τοῦ κόσμου ἀλλὰ γνῶσις τοῦ μὴ κοσμικοῦ, δὲν εἶναι γνῶσις τοῦ ἐξωτερικοῦ ὄγκου, τῆς ἐμπειρικῆς ὑπάρξεως καὶ ζωῆς, ἀλλ' ἐκεῖνου, ὅπερ εἶναι αἰδίον, θεός, καὶ παντὸς ὅτι ἀπορρέει ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ· διότι ἡ φύσις τοῦ θεοῦ ὀφείλει νὰ ἀποκαλυφθῇ καὶ ἀναπτυχθῇ. Ἡ φιλοσοφία ἄρα ἐρμηνεύει μόνον ἑαυτὴν ἐρμηνεύουσα τὴν θρησκείαν καὶ ἐρμηνεύουσα ἑαυτὴν ἐρμηνεύει τὴν θρησκείαν. Ὡς ἀσχολία περὶ τὴν αἰδίον καὶ καθ' ἑαυτὴν ὑπάρχουσαν ἀλήθειαν καὶ δὴ ὡς τοιαύτη ἀσχολία τοῦ νοῦντος ὑποκειμένου, οὐχὶ θεραπεία τῆς ἰδιογνωμοσύνης καὶ τοῦ ἰδίου συμφέροντος, εἶναι ἡ φιλοσοφία ὅτι καὶ ἡ θρησκεία. Τὸ φιλοσοφικὸν πνεῦμα βυθίζεται εἰς τὸ ἀντικείμενον αὐτοῦ μετὰ τῆς αὐτῆς ζωηρότητος καὶ ἐπιλανθάνεται οὕτω τῆς ἰδίας μερικότητος, ὅπως ἀκριβῶς ποιεῖ καὶ ἡ

¹ Αὐτ. 33 ἐξ. πβλ. καὶ 27.

θηρησκευτική συνείδησις, ἥτις οὐδὲν θέλει νὰ ἔχη ἴδιον ἀλλὰ μόνον νὰ βυθισθῆ εἰς ἐκεῖνο τὸ περιεχόμενον¹.

4. Λοιπὸν θρησκεία καὶ φιλοσοφία συμπίπτουσιν εἰς τὸ αὐτό· ὄντως δὲ ἡ φιλοσοφία εἶναι αὐτὸ τοῦτο λατρεία, εἶναι θρησκεία, διότι παραιτεῖται τὰς ὑποκειμενικάς ἐμπνεύσεις καὶ δοξασίας καὶ τρέπεται πρὸς τὸν θεόν. Ἡ διαφορὰ εἶναι μόνον περὶ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἡ φιλοσοφία εἶναι θρησκεία, τουτέστιν εἶναι διάφορος τῆς συνήθως λεγομένης θρησκείας. Κατὰ τὸν ἰδιάζοντα τοῦτον τρόπον τῆς περὶ τὸν θεὸν ἀσχολίας διαφωνοῦσιν ἡ θρησκεία καὶ ἡ φιλοσοφία καὶ λαμβάνουσιν ἐνίοτε ἐχθρικήν πρὸς ἀλλήλας θέσιν². Δουθέντος ὅτι τὸ περιεχόμενον εἶναι ἀμφοτέραις κοινὸν ἐρωτᾶται ποῦ ἔγκειται ἡ διαφορὰ αὐτῶν. Ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία εἶναι ἡ συνείδησις τῆς ἰδέας, ἡ ἐκδοχὴ πάντων ὡς ἰδέας· ἰδέα δὲ εἶναι τὸ ἀληθὲς τὸ συλλαμβανόμενον διὰ τῆς νοήσεως, οὐχὶ διὰ τῆς ἐποπτείας ἢ τῆς παραστάσεως³. Ἡ φιλοσοφία θεωρεῖ τὸ ἀπόλυτον ὡς λογικὴν ἰδέαν, οἷα εἶναι ἡ ἰδέα ὡς ἔννοια· δεικνύει δὲ προσέτι τὸ ἀπόλυτον ἐν τῇ ἐνεργείᾳ αὐτοῦ καὶ τοῖς ἀποτελέσμασιν, ἐν τῇ ὁδῷ καθ' ἣν ἐκεῖνο συντελεῖται καὶ γίνεται πνεῦμα⁴.

¹ Αὐτ. 33 ἐξ. 37.

² Ἡ τοιαύτη διαφωνία καὶ ἀντίθεσις εἶναι παλαιὰ ἀπαντῶσα παρὰ τοῖς Ἑλλησι καὶ δὴ καὶ ἐν ταῖς δημοκρατικαῖς Ἀθήναις, ἐνθα ὁ Σωκράτης κατεδικάσθη εἰς θάνατον δι' ἀπόκλισιν ἀπὸ τῆς κρατούσης θρησκείας. Ἄλλ' οὐχ ἦτον παλαιὸν εἶναι καὶ τὸ ἐναντίον, ἡ συμφωνία καὶ συνεργασία φιλοσοφίας καὶ θρησκείας. Ἦδη παρὰ τοῖς νέοις πυθαγορείοις καὶ τοῖς νέοις πλατωνικοῖς οἱ θεοὶ τοῦ λαοῦ δὲν ἦσαν θεοὶ τῆς φαντασίας ἀλλὰ θεοὶ τῆς διανοίας. Τὴν συμφωνίαν δὲ ταύτην εὐρίσκομεν μάλιστα παρὰ τοῖς πατράσι τῆς ἐκκλησίας καὶ ὕστερον ἐν τῷ μέσῳ αἰῶνι. (Αὐτ. 38).

³ Τὸ διὰ τῆς νοήσεως συλλαμβανόμενον ἀληθὲς εἶναι συγκεκριμένον (πλήρες περιεχομένου), ὅπερ τίθεται καθ' ἑαυτὸ διηρημένον καὶ δὴ οὕτως ὥστε τὰ μέρη αὐτοῦ εἶναι ἀντίθετοι λογικοὶ διορισμοί, ὧν ἡ ἐνότης λαμβάνεται ὡς ἡ ἰδέα. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐποπτείαν, ἥτις ἔχει πρὸ ἑαυτῆς τὸ ὅλον ἀντικείμενον, ἡ νόησις καὶ ἡ θεωρία παρατηρεῖ αὐτὸ καὶ διακρίνει διάφορα μέρη, διαγινώσκει τὴν ποικιλίαν αὐτῶν καὶ διαιρεῖ ταύτην, ἐν δὲ τῇ ἀντιθέσει ὡς τοιαύτη συλλαμβάνει τὴν ἐνότητα. Ἐν τούτῳ ἔγκειται τὸ ἔργον τῆς θεωρίας, ὅτι πάντα τὰ ἀντικείμενα τῆς καθαρᾶς νοήσεως, τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος, συλλαμβάνει ἐν τῇ μορφῇ τῆς νοήσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὡς ἐνότητα τῶν διαφορῶν. (Αὐτ. 39 ἐξ.).

⁴ Ἡ φύσις, τὸ πεπερασμένον πνεῦμα, ὁ κόσμος τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς νοήσεως καὶ τῆς βουλήσεως, εἶναι ἐνσάρκωσις τῆς θείας ἰδέας, εἶναι ὁρισμέναι μορφαί, ἰδιαίτεροι τρόποι τῆς φανερώσεως τῆς ἰδέας, μορφαί καθ' ἃς ἡ ἰδέα συντελεῖται καὶ γίνεται ἀπόλυτον πνεῦμα. (Αὐτ. 43 ἐξ.).

Καὶ οὕτω μὲν ἔχει ἡ φιλοσοφία. Ἡ δὲ θρησκεία εἶναι συνείδησις οὐχὶ τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ ἀληθοῦς τοῦ ὑπάρχοντος ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον ἀντικειμένοις ἀλλὰ τοῦ ἀπολύτου ἀληθοῦς ὡς τοῦ καθολικοῦ, τοῦ τῶν πάντων περιεκτικοῦ, οὗ ἔξω οὐδὲν πλέον ὑπάρχει. Πρὸς δ' ἔτι τὸ περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως τῆς θρησκείας εἶναι τὸ καθολικὸν ἀληθές, ὅπερ ὑπάρχει καθ' ἑαυτὸ, καθορίζει αὐτὸ ἑαυτὸ καὶ δὲν καθορίζεται ὑπ' ἄλλου¹. Ἡ λογικὴ θεωρία τῆς θρησκείας, ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας, ἐξετάζει τὸ ἀπόλυτον καὶ τοῦτο οὐχὶ ἀπλῶς ἐν τῇ μορφῇ τῆς ἐννοίας ἀλλὰ καὶ τῆς φανερώσεως αὐτῆς· θεωρεῖ τὴν καθολικὴν ἰδέαν οὐχὶ μόνον ὡς συγκεκριμένην οὐσίαν ἀλλὰ καὶ ὡς ἐνέργειαν ἐκφαινομένην καὶ ἀποκαλυπτομένην². ἔχει ἄρα περιεχόμενον τὴν ὅλως συγκεκριμένην ἰδέαν μετὰ τῆς ἀπείρου αὐτῆς φανερώσεως³.

δ. Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας δὲν εἶναι, ὡς ὑπὸ πολλῶν νομίζεται, ἀντίθετος πρὸς τὴν θετικὴν θρησκείαν⁴· διότι δὲν ὑπάρχουσι δύο εἰδῶν λόγοι καὶ διττὰ πνεύματα⁵· δὲν εἶναι ἄλλος ὁ θεῖος λόγος καὶ ἄλλος ὁ ἀνθρώπινος οὐδ' ἄλλο τὸ θεῖον πνεῦμα καὶ ἄλλο τὸ ἀνθρώπινον⁶. Δὲν εἶναι ταῦτα δύο διάφορα πράγματα ἀλλ' ὁ ἀνθρώπινος λόγος, ἡ συνείδησις τῆς οὐσίας αὐτοῦ, εἶναι λόγος καθολικός, εἶναι τὸ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ θεῖον· καὶ τὸ πνεῦμα, καθ' ὅσον εἶναι πνεῦμα τοῦ θεοῦ, δὲν εἶναι πέραν τῶν ἀστέρων, ἐπέκεινα τοῦ κόσμου, ἀλλ' εἶναι θεῖον πνεῦμα πανταχοῦ παρὸν, παρὸν ἐν πᾶσι τοῖς πνεύμασι⁷. Τοῦ θεοῦ τούτου πνεύματος προῖόν, τοῦ θεοῦ τοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐνεργοῦντος

¹ Ἐνῷ τὸ πεπερασμένον χεῖρει ἐτέρου πρὸς προσδιορισμὸν αὐτοῦ, τὸ ἀληθές ἔχει τὸν οἰκεῖον προσδιορισμὸν, τὸ ὄριον, τὸ τέλος ἐν ἑαυτῷ, δὲν περιορίζεται ὑφ' ἐτέρου ἀλλὰ τὸ ἕτερον ἀνήκει εἰς αὐτό. (Αὐτ. 40).

² Ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας σκοπεῖ τὴν λογικὴν ἰδέαν, οἷα ὑπάρχει καθ' ἑαυτὴν ὡς ἐννοία καὶ ἅμα ὅπως ἐκδηλοῦται ὡς πνεῦμα ἐπιστρέφον εἰς ἑαυτό· διότι πνεῦμα, ὅπερ δὲν φανεροῦται, δὲν ἔχει ὑπαρξιν. (Αὐτ. 43 ἐξ.).

³ Ἐνθ. ἀνωτ.

⁴ Περὶ τῆς σχέσεως τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας πρὸς τὴν θετικὴν θρησκείαν ἔπιθι ἐνθ. ἀνωτ. 44 ἐξ.

⁵ «Τὸ ἀληθές εἶναι ὅτι ὑπάρχει εἰς μόνος λόγος, ἐν πνεῦμα, ὅτι τὸ πνεῦμα ὡς πεπερασμένον δὲν ἔχει ἀληθινὴν ὑπαρξιν». (16, 286).

⁶ «Ἡ εἰς τὸ θεῖον πίστις κατάγεται ἐκ τῆς θεότητος τῆς ἰδίας ἡμῶν φύσεως. Ὁ λέγων περὶ τοῦ ἀνθρώπινου μόνον λόγου ψεύδεται κατὰ τοῦ πνεύματος».

⁷ Ὅσῳ μᾶλλον ὁ ἀνθρώπος διὰ τῆς ἐλλόγου νοήσεως ἀφίσταται τῆς μερικότητος, τόσῳ ὀλιγώτερον ἀντίκειται ὁ λόγος αὐτοῦ πρὸς τὸ θεῖον πνεῦμα· διότι ὁ λόγος ἐκεῖνος εἶναι τὸ θεῖον πνεῦμα. (Αὐτ. 15, 50).

ἔργον εἶναι ἢ θρησκεία¹. Ἡ θρησκεία, ὡς καὶ ἡ κοινὴ πεποίθησις, παραδέχεται ὅτι ὁ θεὸς ὡς πνεῦμα ἀποκαλύπτεται ἐν τοῖς πνεύμασι καὶ δὴ καὶ ἐν τῷ ἐμῷ πνεύματι². Κατὰ τοῦτο συμφωνεῖ καὶ ἡ (προκειμένη, ἢ τοῦ Ἐγγέλου) φιλοσοφία διδάσκουσα ὅτι ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἶναι τὸ πεδῖον, ὅπου ἀποκαλύπτεται ὁ θεός.

Ἐνταῦθα ἀνακύπτουσι δυσχέρειαι καὶ πλάναι· ἡ θρησκεία συνήθως πιστεύει εἰς μόνην τὴν ἄμεσον γνῶσιν τοῦ θεοῦ, καθ' ἣν γινώσκομεν ὅτι ὑπάρχει θεὸς οὐχὶ δὲ τί εἶναι ἐκεῖνος, ἡ δὲ φιλοσοφία γνωματεύει ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡμῖν ἡ ἔμμεσος, ἡ λογικὴ, γνῶσις καὶ κατανόησις τοῦ θεοῦ³. Ἡ τοιαύτη ὅμως διαφορὰ καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ μὲν θρησκεία εἶναι αὐτοτελής καὶ πρέπει νὰ μένη ἄθικτος ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας⁴ ἡ δὲ φιλοσοφία προσήκει νὰ μὴ εἰσέρχηται εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ θεοῦ, εἶναι ἀνυπόστατος καὶ ψευδής, διότι ἡ εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς θετικῆς θρησκείας πίστις δὲν εἶναι σταθερά, εἰ μὴ πεισθῆ ὁ λόγος περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ περιεχομένου ἐκείνου. Ἐπειτα δὲ εἶναι ἀδύνατον τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα νὰ μερίζηται εἰς

¹ Τὸ λεγόμενον, ὅτι ὁ νοῦς καὶ ὁ λόγος κυβερνᾷ τὸν κόσμον, θὰ ἦτο παράλογον, εἰ μὴ συνομολογήσωμεν ὅτι ἐκεῖνος ἔχει ἀναφορὰν καὶ πρὸς τὴν θρησκείαν, ὅτι ἄρα τὸ θεῖον πνεῦμα ἐνεργεῖ εἰς τὸν καθορισμὸν καὶ τὴν διαμόρφωσιν τῆς θρησκείας. (Ἐνθ. ἀνωτ.).

² Ὁ Ἐγγελος δριμέως καθάπτεται τῆς συγχρόνου φιλοσοφίας τῆς ἀποφαινούσης τὸν θεὸν ὡς ἀγνώριστον. Ἡ «σοφία τῶν χρόνων ἡμῶν»—λέγει—ὑπολαμβάνει ὡς κενολογίαν τὴν ἐπιταγὴν τοῦ χριστιανισμοῦ ὅπως γνωρίσωμεν τὸν θεὸν καὶ γίνωμεν τέλειοι, ὅπως ὁ πατὴρ ἡμῶν ὁ ἐν οὐρανοῖς. Αὕτη λοιπὸν ποιεῖ τὸν θεὸν «ἄπειρον φάντασμα», πόρρω ἡμῶν ἀφιστάμενον, τὴν δὲ ἀνθρώπινην γνῶσιν ὡσαύτως «κενὸν φάντασμα» ἢ «κάτοπτρον δεχόμενον σχήματα μόνον καὶ φαινόμενα». Τὴν ἀποψιν ταύτην «τὴν ἀντικρὺς ἀντίθετον πρὸς τὴν ὑψηλὴν φύσιν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας» χαρακτηρίζει ὁ φιλόσοφος ὡς «τὴν ἐσχάτην βαθμίδα τῆς ταπεινώσεως τοῦ ἀνθρώπου.» (Αὐτ. 53 ἐξ.).

³ Αὐτ. 60 ἐξ.

⁴ Ὑπάρχουσιν οἱ φρονουῦντες ὅτι ἡ νόησις βλάπτει τὴν θρησκείαν καὶ ὅτι αὕτη μένει τόσῳ ἀσφαλεστέρῳ ὅσῳ μᾶλλον ἀποκρούει ἐκείνην. Ἄλλ' οἱ τοιοῦτοι παρανοοῦσιν ὀλοσχερῶς τὰς ἀνωτέρας πνευματικὰς σχέσεις. Οἱ δὲ θεολόγοι οἱ τὴν φιλοσοφίαν κακίζοντες καὶ μεμφόμενοι ὡς καταστρέφουσιν τὰ δόγματα λησμονοῦσιν ὅτι τὰ δόγματα κατέστησαν ἐν τοῖς τελευταίοις χρόνοις ξένα εἰς τὴν συνείδησιν καὶ τόσον ἀδιάφορα, ὥστε καὶ θεολόγοι ἔτι θεωροῦσιν αὐτὰ ὡς ἡκιστα ἀληθῆ καὶ ὡς «φαινόμενα παρελθούσης ἱστορίας»· πολλοὶ τῶν θεολόγων ἐρωτώμενοι νὰ εἰπωσιν ἀνυποκρίτως καὶ εἰλικρινῶς ἂν πιστεύουσιν εἰς τὰ δόγματα θὰ ἀπήντων ἀρνητικῶς. Καὶ ὅμως οἱ ἐξετάζοντες αὐτὰ μόνον ἱστορικῶς καταρρίπτουσι τὴν θεολογίαν καὶ παρορῶσιν ὅτι τὰ δόγματα ἔχουσιν ἀληθειαν καὶ πρὸς τὸ ἡμέτερον πνεῦμα. (Αὐτ. 78. 54 ἐξ. 58).

δύο μέρη πρὸς ἄλληλα ἀντιτιθέμενα¹. Προσθεθήτω ὅτι καὶ κατὰ τὴν συνήθη ἀντίληψιν ὁ θεὸς εἶναι τὸ ὑψιστον νόημα καὶ ὡς τοιοῦτο πρέπει νὰ γινώσκηται διὰ τῆς νοήσεως· ἀποτελεῖ ἄρα μωρὰν πλάνην ἢ δοξασία ὅτι ἡ νόησις εἶναι ἐπιβλαβῆς εἰς τὴν θρησκείαν². Ἐκ τοῦ ἐναντίου θρησκεία καὶ φιλοσοφία ἔχουσιν ἐνότητα καὶ ταυτότητα ἀντικειμένων³, πλὴν ὅτι ἡ κατάληψις αὐτοῦ γίνεται κατὰ διάφορον τρόπον, ἀτελέστερον μὲν κατ' ἐκείνην τελειότερον δὲ κατὰ ταύτην.

Ἡ θρησκεία ἔχει ἀντικείμενον μὲν τὸν θεὸν ὑποκείμενον δὲ τὴν εἰς ἐκεῖνον ἀναφερομένην συνείδησιν, τέλος δὲ καὶ σκοπὸν τὴν ἔνωσιν αὐτῶν, τὴν ὑπὸ τοῦ θεοῦ πλήρωσιν τῆς συνειδήσεως. Τρία λοιπὸν εἶναι τὰ συστατικὰ τῆς θρησκείας μέρη, τουτέστιν ὁ θεός, ἡ πρὸς τὸν θεὸν σχέσις τῆς συνειδήσεως καὶ ἡ λατρεία.

α) Ὁ θεὸς

1. Ὁ θεὸς εἶναι εἰς ἡμᾶς τοὺς ἔχοντας θρησκείαν ὄνομα γνωστόν, εἶναι περιεχόμενον τῆς ὑποκειμενικῆς συνειδήσεως· ἐπιστημονικῶς ὁμῶς θεωρούμενος εἶναι ὁ θεὸς κατ' ἀρχὰς γενικὸν καὶ ἀφηρημένον ὄνομα οὐδὲν ἔχον ἀληθινὸν περιεχόμενον⁴. Διότι ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας παρέχει τὸ πρῶτον ἀνάπτυξιν καὶ γνῶσιν τοῦ τί εἶναι θεός⁵. Παρὰ τῆς ἐπιστήμης ταύτης λαμβάνομεν τὴν βεβαίωσιν ὅτι κατὰ τὰ πορίσματα τῆς φιλοσοφίας ὁ θεὸς εἶναι τὸ ἀπολύτως ἀληθές, τὸ καθ' ἑαυτὸ καθολικόν, περιέχον πάντα καὶ πορίζον πᾶσιν ὑπαρξιν. Ὑπὲρ τῆς διαβεβαιώσεως ταύτης συνηγορεῖ καὶ ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις, ἣτις εἶναι πεπεισμένη ὅτι ὁ θεὸς εἶναι τὸ ἀπολύτως ἀληθές, ἐξ οὗ πάντα προέρχονται καὶ εἰς ὃ πάντα ἐπανέρχονται, ἐνῶ πάντα τὰ ἄλλα δὲν εἶναι ἀπόλυτα, δὲν ἔχουσι πραγματικὴν αὐτοτέλειαν. Ἡ γενικὴ ἀρχὴ καὶ τὸ πρῶτον περιεχόμενον, ἥτοι ἡ καθολικότης, θὰ παραμείνη ὡς ἀπόλυτος καὶ σταθερὰ βᾶσις παρὰ πᾶσαν

¹ Αὐτ. 61 ἐξ.

² Αὐτ. 78.

³ Σημειῶδες ὅτι ἡ φιλοσοφία καταλήγει εἰς συμπέρασμα, ὅπερ εἶναι ἤδη εἰς τὴν θρησκείαν ἀκράδαντος πίστις, ὅτι δηλονότι ὁ θεὸς εἶναι ἡ μία καὶ μόνη ἀληθῆς πραγματικότης, παρ' ἣν οὐδεμία ἄλλη ὑπάρχει. (Αὐτ. 108).

⁴ «Θεός», «πνεῦμα» εἶναι κατ' ἀρχὰς ἀδιόριστοι λέξεις, παραστάσεις· διὰ τούτων νοοῦμεν τὸ πρῶτον τὸ ἀπλοῦν, τὸ ἀφηρημένον, ἀλλ' ἐν τῇ ἀπλότητι ταύτῃ καὶ καθολικότητι δὲν θὰ παραμείνωμεν. (Αὐτ. 107. πβλ. καὶ 79. 113. 114).

⁵ Ὁ θεὸς εἶναι μὲν πολὺ γνωστὴ παράστασις ἀλλ' ἀπὸ ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως δὲν εἶναι εὐθύς ἀνεπτυγμένη, ἐγνωσμένη. (Αὐτ. 104).

τὴν ἐφεξῆς ἀνάπτυξιν, καθ' ἣν θὰ δειχθῆ ὅτι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος καθολικὸν εἶναι ὅλως συγκεκριμένον καὶ πλήρες περιεχομένου. Ὁ θεὸς δηλαδή ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν εἶναι τὸ ἐν ἑαυτῷ κεκλεισμένον, τὸ ἀπολύτως ἐν πρὸς ἑαυτό, τὸ καθολικόν· ἡ καθολικότης ὅμως δὲν εἶναι ἀφηρημένη, ἧς ἔξω τὰ μερικὰ θὰ ἦσαν αὐτοτελῆ, ἀλλὰ συγκεκριμένη καὶ ὅλως πεπληρωμένη. Ὁ θεὸς ὡς τοῦτο τὸ καθολικόν, τὸ καθ' ἑαυτὸ συγκεκριμένον, τὸ πλήρες εἶναι μόνον εἷς, τὸ ἐν. Τὰ δὲ ὄντα, ὡς ἀναπτύξεις τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, εἶναι ποικίλαι μορφαί, ἀπείρως πολύμορφοι ὑπάρξεις· ἔχουσι μὲν εἶναι διαφόρου βαθμοῦ, δυνάμεως, ἰσχύος, περιεχομένου, πλὴν ὅμως τὸ εἶναι πάντων τούτων τῶν ὄντων δὲν εἶναι αὐτοτελὲς ἀλλ' ὑπάρχει ἠορημένον καὶ τεθειμένον¹. Ὁ θεός, ὡς τὸ καθολικόν, ἐν ᾧ οὐδὲν ὑπάρχει ὄριον καὶ οὐδεὶς περιορισμός, εἶναι ἡ ἀπόλυτος ὑπάρξις καὶ μόνον ἡ ὑπάρξις, ὅτι δὲ ὑφίσταται ἔχει τὴν ῥίζαν αὐτοῦ μόνον ἐν ἐκείνῳ τῷ ἐνί. Ἐκλαμβάνοντες κατὰ τοιοῦτον τρόπον τὸ πρῶτον περιεχόμενον δυνάμεθα γὰρ εἶπωμεν ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἀπόλυτος οὐσία, ἡ μόνη ἀληθινὴ πραγματικότης, τὸ ὄντως ὄν· πᾶν ἄλλο ὑπάρχον δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὸ πραγματικόν, δὲν ὑφίσταται καθ' ἑαυτό· ἡ μοναδικὴ καὶ ἀπόλυτος πραγματικότης εἶναι μόνον ὁ θεός, ὁ θεὸς εἶναι ἡ ἀπόλυτος οὐσία. Ἐὰν ἐμμείνωμεν ἐν οὕτως ἀφηρημένῃ ἐννοίᾳ, ἀποδεχόμεθα τὸ σύστημα τοῦ Σπινόζου. Ἀλλ' ἐὰν τὴν καθολικότητα νοήσωμεν ὡς συγκεκριμένην, χωροῦμεν περαιτέρω καὶ ἀντὶ τῆς οὐσίας ἔχομεν τὴν ὑποκειμενικότητα, τὴν αὐτοσυνειδησίαν· ὁ θεὸς εἶναι ἤδη πνεῦμα, τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα, τὸ αἰδίως ἀπλοῦν καὶ παρ' ἑαυτῷ ὄν πνεῦμα. Τὸ πνεῦμα καὶ ἐν τῷ συγκεκριμένῳ αὐτοῦ προσδιορισμῷ παραμένει ἡ ἐνότης, ἡ μία πραγματικότης, ἣν ἤδη πρὸ μικροῦ ἐκαλέσαμεν οὐσίαν. Ἡ ἀξία προσοχῆς διαφορὰ εἶναι ὅτι ἡ οὐσία, ἡ ἐνότης τῆς ἀπολύτου πραγματικότητος, εἶναι μόνον βᾶσις, μία στιγμὴ, βαθμὶς ἐν τῷ προσδιορισμῷ τοῦ θεοῦ ὡς πνεύματος. Ἐπειτα δέ, ἐνῶ τὸ ἀφηρημένον ἐκεῖνο καθολικὸν εἶναι ἡ αὐτὴ μένουσα ἐνότης, ἐν ἣ παῖσαι αἱ διαφοραὶ παραμένουσιν ἐγκεκλεισμέναι², τὸ περὶ οὗ ἐνταῦθα ὁ λόγος συγκεκριμένον

¹ Τὸ εἶναι, ὅπερ προσνέμομεν εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα, εἶναι μόνον δεδανεισμένον εἶναι, μόνον φάσμα τοῦ εἶναι, οὐχὶ τὸ ἀπόλυτον καὶ αὐτοτελὲς εἶναι, ὅπερ ἐστὶν ὁ θεός. (Αὐτ. 105 ἐξ.).

² Τὸ καθολικόν ἐκεῖνο οὐδέποτε ἐξέρχεται ἐκ τοῦ πεδίου τῆς ὁμοιότητος πρὸς ἑαυτὸ καὶ τῆς παρ' ἑαυτῷ διαμονῆς. Ὁ θεὸς δὲν ἐξέρχεται ἐκ τῆς καθολικότητος εἰς τὸ εἶναι παρ' ἑτέρῳ· ἐναντι δὲ τῆς καθαρᾶς ἐνότητος τὸ πνεῦμα, τὸ ἐγώ, δὲν ἔχει καθ' ἑαυτὸ ἀληθινὴν οὐσίαν. (Αὐτ. 109).

καθολικὸν εἶναι ὁ ἀπόλυτος κόλπος, ἡ ἀέναος πηγή, ἐξ ἧς ἀναβλύζουσι καὶ εἰς ἣν ἐπιστρέφουσι πάντα¹.

2. Ὁ θεὸς εἶναι βεβαίως οὐσία, πλὴν ὅμως δὲν εἶναι μόνον οὐσία ἀλλὰ προσδιορίζεται καὶ ὡς ἀπόλυτον ὑποκείμενον, ὡς πνεῦμα² εἶναι τὸ ἀπόλυτον ἓν, παρ' ὃ οὐδὲν ἄλλο ὑπάρχει. Ἄλλ' οἱ πολλοὶ παρορῶντες ἢ ἀγνοοῦντες τὰς διαφορὰς δοξάζουσι ὅτι ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία εἶναι πανθεΐα καὶ κακολογοῦσιν αὐτὴν παρανοοῦντες καὶ παραποιοῦντες τὰ πράγματα. Μέμφονται δηλαδὴ τὴν πανθεΐαν, καθ' ἣν τὰ πάντα εἶναι ἓν, ὑπολαμβάνοντες ὅτι αὕτη «πάντα» νοεῖ τὸ σύνολον τῶν ὑπαρχόντων καὶ κατ' ἀκολουθίαν διδάσκει ὅτι τὰ μυρία πεπερασμένα ὄντα εἶναι θεός. Αἰτιῶνται τὴν φιλοσοφίαν φανταζόμενοι αὐτὴν ὡς ἰσχυριζομένην ὅτι θεὸς εἶναι ἡ ἀπειρος ποικιλία τῶν καθ' ἕκαστα ὄντων, ὅτι θεὸς εἶναι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ πρᾶγμα, οὗτος, φέροντες εἰπεῖν, ὁ χάριτος ἢ τι ἄλλο· ἀγνοοῦσιν ὅτι ἐνταῦθα νοεῖται οὐχὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐπὶ μέρους ὄντων ἐν τῇ ἐμπειρικῇ αὐτῶν ὑπάρξει, ὡς ταῦτα ὑπάρχουσιν ἀμέσως, ἀλλὰ μόνον ἡ καθ' ἑαυτὴν ὑπάρχουσα καθολικότης³. Παρανοοῦντες λοιπὸν τὰ πράγματα ἐξαίρουσι τὴν ἀφηρημένην, οὐχὶ τὴν πραγματικὴν ἐνότητα, λησμονοῦσι δὲ ὅτι ἐναντι τοῦ ὄντως ὄντος Ἐνὸς τὰ ἐπὶ μέρους πεπερασμένα ἀφανίζονται⁴. Δὲν πιστεύουσιν

¹ Αὐτ. 106 ἐξ.

² Ἐν τῷ θεῷ δηλαδὴ ὁ προσδιορισμὸς τῆς οὐσίας ὑπερνικᾶται ὑπὸ τοῦ τοῦ πνεύματος.

³ Τοιαύτη τις πανθεΐα οὐδαμῶς ἐν οὐδεμιᾷ θρησκείᾳ ὑπάρχει. Οὐδέποτε ἐπῆλθεν εἰς τὸν νοῦν ἀνθρώπου ὀρθῶς διανοουμένου, πολὺ ὀλιγότερον φιλοσοφοῦντος, ἢ σκέψις ὅτι θεὸς εἶναι πάντα, τ.ε. τὰ ὄντα ὡς μερικὰ καὶ τυχαῖα. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Σπινόζου καὶ αὐτὴ ἔτι ἡ ἀνατολικὴ πανθεΐα παραδέχεται ὅτι τὸ θεῖον ὑπάρχει ἐν πᾶσιν ὡς ἡ καθολικότης τοῦ περιεχομένου, ἢ οὐσία τῶν ὄντων. Ὁ Βράχμας λέγει «ἐγὼ εἰμὶ ἡ λαμπηδών, ἡ λάμψις ἐν τοῖς μετάλλοις, ἡ ζωὴ ἐν τοῖς ζῴσι» κ.τ.δ. Δὲν λέγει ὅτι εἶναι τὸ μέταλλον, τὸ καθ' ἕκαστον ζῶν ἢ ἄλλο τι τῶν ἀτομικῶν ὄντων ὡς τοιούτων, ὅποια ὑπάρχουσιν ἀμέσως, ἐν τῇ ἐμπειρικῇ ὑπάρξει· δὲν εἶναι τι τῶν καθ' ἕκαστον ὡς τοιούτων ἀλλ' ἢ ἐν αὐτοῖς οὐσία· δὲν εἶναι τὸ πᾶν ὡς ἀτομικὸν ἀλλ' ὡς καθολικότης καὶ οὐσία. Ἡ ἀπόφανσις «πᾶν εἶναι θεός» εἶναι ὀρθή, ἐὰν μὴ νοήσωμεν τὰ καθ' ἕκαστον κατὰ τὴν πεπερασμένην καὶ παροδικὴν αὐτῶν φύσιν. (Αὐτ. 109 ἐξ. πβλ. 225. 227).

⁴ Μέμφονται τὸν Σπινοζισμόν ὡς ἀρνούμενον δηθὲν τὸν θεόν, ἐνῶ ὄντως ἀρνεῖται τὸν κόσμον· κατ' ἐκεῖνον ὁ κόσμος, πάντα τὰ καθ' ἕκαστον, εἶναι πεπερασμένα, δὲν ἔχουσι πραγματικότητα, κατ' ἀλήθειαν ἄρα δὲν ὑπάρχουσιν. Ὡσαύτως οὐχὶ ἀκριβῶς λέγουσιν ὅτι ὁ Σπινοζισμὸς ἀποφαίνων τὸ πᾶν ἐν αἴρει τὴν διάκρισιν ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ καὶ οὕτως ἀναιρεῖ τὴν θρησκείαν. Βεβαίως

εἰς τοὺς Ἐλεάτας λέγοντας ὅτι μόνον τὸ Ἐν ὑπάρχει καὶ προσθέτοντας ὅτι δὲν ὑπάρχει τὸ μηδέν, ἦτοι τὸ πεπερασμένον καὶ περιορισμένον, τὸ ἀποτελοῦν ἄρνησιν ἐκείνου τοῦ ἑνός. Ἄλλ' ὅμως οὐδεμία οὐδέποτε φιλοσοφία ὑπῆρξε πανθεικὴ κατὰ τὴν μνημονευθεῖσαν δημώδη καὶ παράλογον ἐκδοχὴν, πᾶσα δὲ φιλοσοφία εἶναι οὐδὲν ἄλλο ἢ θεωρία τῆς ἐνότητος, μελέτη τῶν διορισμῶν τοῦ Ἐνός. Ὡσαύτως καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας εἶναι διαδοχικὴ σειρὰ διδασκαλιῶν περὶ ἐνότητος, πλὴν ὅτι αὕτη ὁρίζεται ἀεὶ εὐρύτερον. Ὁ θεὸς λαμβάνεται πάντοτε ὡς ἐνότητος ἢ δὲ διαφορὰ ἐγκείται μόνον ἐν τῷ τρόπῳ, καθ' ὃν ἡ ἐνότης αὕτη καθορίζεται ¹.

3. Λοιπὸν ὁ θεὸς ἐν τῷ προκειμένῳ φιλοσοφήματι εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος πάντων ἔτι δὲ τὸ μέσον τὸ ἐμψυχοῦν καὶ ζωογονοῦν πάντα, τὸ συνέχον καὶ πορίζον εἰς πάντα τὰ ὄντα τὴν οἰκείαν ὑπαρξίν. Νοεῖται δ' οὗτος ὡς ἰδέα, ὡς τὸ ἀπόλυτον, ὅπερ ὅμως δὲν μένει ἐν ἑαυτῷ ἀλλὰ ζῶν καὶ δοῶν ἐξέρχεται ἐξ ἑαυτοῦ καὶ ἀναπτυσσόμενον καθίσταται φύσις καὶ πνεῦμα ². Ὁ θεὸς εἶναι ὁ ἀπείροσ λόγος πάντων τῶν ὄντων ὡς ζωὴ θεία ἐμφανίζεται πανταχοῦ ἐν τῷ κόσμῳ, ὅποτε ἡ θεία «ἰδέα» ὑπάρχει ἐν πᾶσιν εἶναι τὸ πᾶν καὶ ἕν, οὐ ἔξω οὐδὲν ὑπάρχει. Δὲν εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον ἡ ἀπόλυτος οὐσία (κατὰ Σπινόζαν) οὐδὲ ἡ ἀπόλυτος ἀδιαφορία (κατὰ Schelling) ἀλλὰ τὸ ἀπόλυτον ὑποκείμενον, ὅπερ ἐν ἑαυτῷ διακρίνεται καὶ ἀναπτύσσεται καὶ τοιοῦτοτρόπως διαφαίνεται καὶ ἀποκαλύπτεται ἐν τῇ ἀνελίξει τοῦ κόσμου, ἐν τῇ φύσει, τῇ πολιτείᾳ καὶ τῇ τοῦ κόσμου ἱστορίᾳ. Ἄλλ' ἐν τῷ κόσμῳ ἐμφαίνεται ἡ θεία ζωὴ τῆς «ἰδέας» ἐνεχομένη εἰς τὸ πεπερασμένον. Μόνον δὲ ἡ ἄρσις τοῦ πεπερασμένου ἀνυποῖ εἰς τὴν θρησκευτικὴν θεωρίαν, καθ' ἣν ἀντικείμενον τῆς συνειδήσεως εἶναι ὁ θεὸς ὡς ἡ ἀπόλυτος δύναμις καὶ οὐσία ἢ εἰς ἑαυτὴν συνάγουσα ὅλην τὴν ἀφθονίαν τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ κόσμου ³. Οὕτως ὁ ἄνθρωπος

αἶρεται ἢ τοιαύτη διαφορὰ καθ' ἑαυτήν, τ. ἔ. ἐν τῷ θεῷ, τῇ μόνῃ ἀληθινῇ πραγματικότητι· ἐὰν ὑπῆρχε διαφορὰ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ ἐν τῷ θεῷ, θὰ ἦτο οὗτος κακός. Ἄλλ' ὁ θεὸς εἶναι μόνον ἀγαθός, ἢ δὲ διάκρισις ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ ἐμφανίζεται ἅμα τῇ διακρίσει τοῦ θεοῦ ἀπὸ τοῦ κόσμου καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνθρωπος ἀγαπῶν τὸν θεὸν αἶρει τὴν διαφορὰν καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν ὑπερτάτην Ἠθικὴν. (Αὐτ. 111 ἐξ.).

¹ Ἐνθ. ἀνωτ.

² Ἐπιθι αὐτ. 20. 43. 50.

³ Ὁ νοερός καὶ θεῖος κόσμος, ἢ καθ' ἑαυτὴν θεία ζωὴ, ἀναπτύσσεται, οἱ δὲ κύκλοι τῆς ζωῆς τοῦ θεοῦ εἶναι οἱ αὐτοὶ πρὸς τοὺς κύκλους τῆς ζωῆς

θεωρεῖ ὡς ἰδίαν αὐτοῦ οὐσίαν καὶ ὡς οὐσίαν τῆς φύσεως τὴν ὑπερτάτην, καθολικὴν δύναμιν, τὸν αἰδίον λόγον, ὅστις γεννᾷ μὲν πάντα τὰ μερικὰ καὶ διεσπαρμένα ἐπανάγει δὲ πάλιν αὐτὰ αἰδίως εἰς τὴν ἀπύλυτον ἐνότητα.

β) Ἡ πρὸς τὸν θεὸν σχέσις τῆς συνειδήσεως

1. Ὁ θεὸς δὲν θεωρεῖται χωρὶς ἀπὸ τοῦ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος, διότι εἶναι κατ' οὐσίαν πνεῦμα· ὑπάρχει δὲ ἀναφορὰ πνεύματος πρὸς πνεῦμα, ἣτις σχέσις εἶναι ἡ αἰτία τῆς θρησκείας¹. Ἐν τῇ σχέσει θεοῦ καὶ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος ἐγκείται ἡ συνείδησις καὶ ἔτι μᾶλλον ἡ βεβαιότης ἢ περὶ θεοῦ. Τὸ πρῶτον ἐνταῦθα εἶναι ἡ συνείδησις τοῦ θεοῦ καθόλου, ἡ συνείδησις δηλαδή ὅτι ὁ θεὸς εἶναι ἡμῖν ἀντικείμενον καὶ ὅτι ἔχομεν γενικὴν παράστασιν αὐτοῦ. Ἄλλ' ἡ συνείδησις δὲν εἶναι μόνον ἐπίγνωσις ὅτι ἔχομεν ἀντικείμενον καὶ παράστασιν² ἀλλὰ καὶ ὅτι τὸ περιεχόμενον τούτο ὄντως ὑπάρχει, δὲν εἶναι ἀπλῆ παράστασις. Ἡ τοιαύτη συνείδησις εἶναι ἡ βεβαιότης περὶ θεοῦ· εἰμὶ βέβαιος ὅτι ὑπάρχει θεὸς καὶ δὴ οὐχὶ μόνον ὡς πρὸς ἐμὲ ἀλλὰ κατ' ἑαυτόν, ἐκτὸς ἐμοῦ καὶ ἀνεξαρτήτως ἀπ' ἐμοῦ. Πρόκεινται ἤδη διττοὶ διορισμοί· τὸ περιεχόμενον εἶναι ἕνθεν μὲν αὐτοτελὲς ἕνθεν δὲ ἀχώριστον ἀπ' ἐμοῦ, τουτέστιν εἶναι ἡμέτερον καὶ πάλιν οὐχὶ ἡμέτερον. Αὕτη ἀκριβῶς ἡ ἄμεσος ἀναφορὰ τοῦ περιεχομένου καὶ ἐμοῦ εἶναι ἡ βεβαιότης, ἣν ἐντόνως ἐκφράζων λέγω· γινώσκω μετὰ τόσης βεβαιότητος ὅτι ὑπάρχει θεὸς μετ' ὅσης καὶ ὅτι ὑπάρχω ἐγὼ αὐτός. Ἐνταῦθα ὁμως προβάλλεται ἡ ἐνστασις ὅτι τὸ βέβαιον δὲν εἶναι ἀείποτε ἀληθές, ὅτι πρὸς τὴν βεβαιότητα ἀντίκειται πολλάκις ἡ ἀλήθεια³.

2. Ἡ ἄμεσος μορφή τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος βεβαιότητος εἶναι ἡ μορφή τῆς πίστεως, ἣτις εἶναι μὲν γνῶσις ἀλλ' οὐχὶ ἡ κατ' αἴσθησιν οὐδὲ ἡ ἔλλογος τῆς ἀνάγκης τοῦ περιεχομένου γνῶσις ἀλλὰ μόνον ὑποκειμενική τις καὶ ἅμα ἀφηρημένη καὶ γενικὴ ἀναφερομένη εἰς τὸ

τοῦ κόσμου. Ἡ θεία ζωὴ ἢ κατὰ τὴν μορφήν τοῦ φαινομένου καὶ πεπερασμένου ἐποπτεύεται ἐν τῇ αἰδίῳ ἐκείνῃ ζωῇ τῇ ὑπαρχούσῃ ἐν αἰδίῳ μορφῇ καὶ ἀληθείᾳ (sub specie æterni). (Αὐτ. 126 καὶ 127).

¹ Αὐτ. 114.

² Ἡ ὑπαρξις ἀντικειμένου ἐν τῇ συνειδήσει σημαίνει ὅτι τὸ οἰκεῖον περιεχόμενον ὑπάρχει ἐν ἐμοί, εἶναι ἡμέτερον. Ἐνδέχεται ὁμως αἱ παραστάσεις νὰ εἶναι φανταστικαὶ ἀναφερόμεναι εἰς πλαστὰ καὶ ἀνύπαρκτα ἀντικείμενα. (Αὐτ. 128).

³ Αὐτ. 128 ἐξ.

Εἶναι τοῦ θεοῦ¹ εἶναι ἄμεσος γνῶσις τοῦ θεοῦ ὡς ἀντικειμένου καθολικοῦ, νόησις τοῦ θεοῦ, νόησις ἔχουσα ἀντικείμενον τὸ ἀδιόριστον καὶ ἀφηρημένον καθολικόν². Ἡ ὑποκειμενικὴ θεμελίωσις τῆς πίστεως γίνεται ἐν τῷ συναισθήματι· τὸ συναίσθημα ἐπέχει τὴν θέσιν λόγου, ἐν ᾧ ὑπάρχει τὸ εἶναι τοῦ θεοῦ· ἡ πρώτη, ἀπλουστάτη καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀφηρημένη μορφή τῆς ὑποκειμενικῆς θεμελιώσεως τῆς ἐν τῷ συναισθήματι τελουμένης εἶναι ἐκείνη, καθ' ἣν ἐν τῷ εἶναι τοῦ ἐγὼ ἐμπεριέχεται καὶ τὸ εἶναι τοῦ θεοῦ³. Τὸ συναίσθημα λοιπὸν λαμβάνεται ὡς λόγος τῆς πίστεως καὶ γνώσεως τοῦ θεοῦ. Καὶ εἶναι μὲν ἡ δύναμις καὶ ἀξία τοῦ συναισθήματος μεγάλη, διότι οὐδὲν γίνεται κτῆμα τοῦ πνεύματος οὐδὲ προσλαμβάνει μορφήν καὶ ζωηρότητα, εἰὰν μὴ καταστῇ περιεχόμενον τοῦ συναισθήματος καὶ μείνη ἐν αὐτῷ, εἰὰν μὴ γίνῃ «ἐμόν»⁴. Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου ἔγκειται ἐν τῇ φύσει αὐτοῦ τὸ ἐλάττωμα τῆς ὑποκειμενικότητος καὶ ἀτομικότητος μὴ ἐπιτρέπον συμφωνίαν καὶ συνεννόησιν⁵ τὸ περιεχόμενον τοῦ συναισθήματος εἶναι ποικιλώτατον, ἄκρως διάφορον⁶ καὶ τυχαῖον⁷, ἐκ δὲ τῆς ἀληθείας καὶ ἀξίας αὐτοῦ ἤρτηται ἡ ἀλήθεια καὶ ἀξία τοῦ συναισθήματος⁸. Τοιοῦτο δ' ἐκ φύσεως ὄν τὸ συναίσθημα καθόλου δὲν δύναται νὰ ἔχη ἀποδεικτικὸν κῦρος· καὶ τὸ θρησκευτικὸν ἄρα ἰδίᾳ συναίσθημα, ὅπερ ὡς τοιοῦτον εἶναι ἀναγκαῖα μορφή τῆς πίστεως καὶ τῆς περὶ τὴν πίστιν βεβαιότητος,

¹ Περὶ τῆς πίστεως ἐπιθι ἰδίᾳ τόμ. 15, 222—239.

² Ὁ θεὸς ἐνταῦθα οὐδὲν ἔχει περιεχόμενον, οὐδεμίαν ἄλλην σημασίαν. ἀπλῶς εἶναι τι καθολικόν, περὶ οὗ γινώσκομεν μόνον ὅτι δὲν ὑποπίπτει εἰς τὴν ἄμεσον ἐποπτεῖαν. (Αὐτ. 133 ἐξ.).

³ Τὸ συναίσθημα εἶναι τὸ πεδῖον, ἐνθα τὸ καθολικόν, ὁ θεός, εἶναι ἀχώριστον ἀπ' ἐμοῦ, ἀπὸ τοῦ εἶναι μου. Ἐνταῦθα ὑπάρχει ἡ βεβαιότης ὅτι ἐτέθησαν διττὰ εἶναι κατ' ἀναφορὰν ὡς ἐν εἶναι. (Αὐτ. 131 ἐξ. 137).

⁴ Αὐτ. 138. 144.

⁵ Ἐν τῷ πεδίῳ τῆς νοήσεως καὶ ἐννοίας ἔχομεν πρὸ ἡμῶν τὴν φύσιν τοῦ πράγματος καὶ δυνάμεθα νὰ συνεννοηθῶμεν, διότι ὑποταττόμεθα εἰς τὸ πρᾶγμα, ὅπερ εἶναι κοινόν. Εὐθύς δ' ὡς μεταβῶμεν εἰς τὸ συναίσθημα, ἀπομακρυνόμεθα ἀπὸ τοῦ πράγματος, ἀποστερούμεθα τῆς κοινῆς βάσεως ἐν τῇ συζητήσει καὶ ἐκτρεπόμεθα εἰς τὸ ὑποκειμενικόν καὶ ἴδιον καὶ τυχαῖον. (Αὐτ. 143).

⁶ Περιεχόμενον τοῦ συναισθήματος εἶναι ἐπὶ παραδείγματος δίκαιον ἢ ἀδικον, φιλία ἢ ἔχθρα καί, καθόλου εἰπεῖν, σπουδαῖόν τι ἢ φραῦλον. (Αὐτ. 142. 144. 145.).

⁷ Τὸ περιεχόμενον τοῦ συναισθήματος ἐνδέχεται νὰ εἶναι πραγματικόν καὶ ἀληθέστατον ἢ τούναντίον πλαστὸν καὶ ψευδέστατον· δυνατόν νὰ ἐτέθη ὑπὸ τῆς φύσεως ἢ μόνον ὑπὸ τῆς αὐθαιρεσίας μου. (Αὐτ. 142 ἐξ.).

⁸ Αὐτ. 142 ἐξ. 144.

δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ληφθῆ ὡς κριτήριον τῆς ἀληθείας¹. Θεολογία περιγράφουσα μόνον συναισθήματα μένει περιορισμένη ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ, τῇ ἱστορίᾳ καὶ τοῖς τυχαίοις συμβεβηκόσιν αὐτῆς, οὐδὲν δ' ἔχει κοινὸν πρὸς τὴν νόησιν καὶ τὴν οὐσίαν². Σφάλλεται δὲ θεμελιούσα τὴν θρησκείαν ἐπὶ τοῦ συναισθήματος· διότι, ἐὰν ἐστηρίζετο ἡ θρησκεία ἐπὶ τοῦ συναισθήματος τῆς ἐξαορτήσεως, θὰ ηὔμοιρουν αὐτῆς καὶ τὰ ζῶα ὡς ἔχοντα κοινὸν μετὰ τοῦ ἀνθρώπου τὸ συναίσθημα³.

3. Τὸ συναίσθημα καὶ δὴ καὶ τὸ θρησκευτικὸν ἔχει περιεχόμενον, ὅπερ κατ' ἀκρίβειαν δὲν εἶναι ἀντικείμενον ἀλλὰ κατάστασις. Τὸ πνεῦμα ὁμῶς κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ δεσπόζει τοῦ οἰκείου περιεχομένου, διακρίνει αὐτὸ ἀφ' ἑαυτοῦ καὶ ποιεῖ τοῦτο ἀντικείμενον. Καὶ τὸ συναίσθημα ἄρα, ὅπερ εἶναι φύσεως πνευματικῆς, πρέπει νὰ καταστήσῃ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ἀντικείμενον· ὁ θεὸς δὲν θὰ παραμείνῃ ἀπλῶς τὸ ἐσωτερικὸν ὑποκείμενον τοῦ συναισθήματος ἀλλὰ θὰ γίνῃ ἐξωτερικὸν ἀντικείμενον ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ θεωρούμενον. Ἡ τοιαύτη θεωρία εἶναι ἡ ἐποπτεία τοῦ θεοῦ, ἣν παράγει ἡ τέχνη καὶ συντελεῖ τὸ τεχνούργημα⁴.

Ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις ὡς ἐποπτεία ἔχει τὸ προτέρημα τῆς ἀντικειμενικότητος ἀλλ' ἅμα καὶ τὸ ἐλάττωμα τῆς διακρίσεως ἐποπτευομένου ἀντικειμένου καὶ ἐποπτεύοντος ὑποκειμένου⁵. Ἡ θρησκεία

¹ Ἡ βεβαιότης τοῦ συναισθήματος δὲν συμπίπτει πάντοτε πρὸς τὴν ἀλήθειαν, διότι συμβαίνει νὰ εἶναι τι βέβαιον χωρὶς νὰ εἶναι καὶ ἀληθές. Ἐπειτα τὸ περιεχόμενον τοῦ συναισθήματος εἶναι, ὡς εἴρηται, διάφορον καὶ ποικίλον, ἔργον δὲ τοῦ ὑποκειμένου εἶναι νὰ πορίσῃ εἰς αὐτὸ ἀληθές περιεχόμενον. (Αὐτ. 129. 145).

² Ὅλως εἰπεῖν ὁ ἄνθρωπος ὁ περὶ τὰ συναισθήματα μόνον ἀσχολούμενος δὲν εἶναι προηγμένος ἀλλὰ πρωτόπειρος περὶ τὴν νόησιν καὶ τὴν πράξιν. Ὁ ζῶν ἐν τοῖς πράγμασιν, ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῇ ἐνεργείᾳ, ἐπιλανθάνεται ἑαυτοῦ ὧν ἐν ἐκείνοις, κατ' ἀκολουθίαν δὲν ἔχει συναίσθημα ἀφοῦ τοῦτο εἶναι οἰκεία ἀνάμνησις. (Αὐτ. 145. 149).

³ Τὸ ὅτι οὐχὶ τὰ ζῶα ἀλλὰ μόνον ὁ ἄνθρωπος ἔχει θρησκείαν συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς γνώμης ὅτι ὁ θεὸς ὑπάρχει διὰ τῆς νοήσεως μόνον ἐν τῇ νοήσει. (Αὐτ. 144. 184. 108· πβλ. καὶ κατωτ. 213). «Ἡ νόησις εἶναι ἡ χώρα, ἐν ᾗ ὑπάρχει τὸ καθολικώτατον, ὁ θεός· τὸ καθολικὸν εἶναι ἐν τῇ νοήσει καὶ πρὸς τὴν νόησιν. Μόνον τὸ πνεῦμα ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ αὐτοῦ, τ. ἔ. ὡς νοοῦν, ἔχει τὸ περιεχόμενον τῆς θείας ἀληθείας καὶ πορίζει αὐτὸ εἰς τὸ συναίσθημα».

⁴ Αὐτ. 150—153.

⁵ «Ἐν τῇ ἐποπτείᾳ ἡ ὀλότης τῆς θρησκευτικῆς συνείδησεως, ἥτοι τὸ ἀντικείμενον καὶ ἡ αὐτοσυνειδησία, εἶναι διακεκριμένη». Ἡ δὲ ἀναγκαῖα πρόοδος ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ἡ ὀλότης τῆς θρησκευτικῆς συνείδησεως πραγματοποιεῖται καὶ τίθεται ὡς ἑνότης. (Αὐτ. 153).

δ' ὁμως ἀπαιτεῖ τὴν ἐνότητα τῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ ἀντικειμένου αὐτῆς· ἀξιοῖ ἵνα τὸ ἐξωτερικὸν ἀντικείμενον μεταστῆ εἰς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον, ἵνα ἡ ἐποπτεία καταστῆ πνευματικὴ. Καὶ ἀπαλλάττεται ὄντως ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις ἀπὸ τῆς αἰσθητικότητος καὶ εἰκονικότητος τοῦ ἀντικειμένου, ἐλευθεροῦται ἀπὸ τῆς κατ' αἴσθησιν ἐποπτείας προσλαμβάνουσα τὴν μορφὴν τῆς παραστάσεως¹.

4. Ἡ ἐποπτεία λαμβάνει τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἐκ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καὶ ἐμμένει ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον πράγμασι, τοῖς αἰσθητοῖς φαινομένοις· ἐπειδὴ δὲ τὸ ἄπειρον πλῆθος τῶν καθ' ἕκαστον εἶναι ἀδύνατον νὰ περιληφθῆ εἰς ἓν ὅλον, ἡ ἐποπτεία ἐμφανίζει τὸ οἰκεῖον περιεχόμενον δι' εἰκόνας, ἧτις εἶναι κατ' ἀνάγκην περιορισμένη². Ἐκ τοῦ ἐναντίου ἡ παράστασις ἀνυψοῦται εἰς εἰκόνα γενικὴν, αἴρεται δι' ἀφαιρέσεως ὑπὲρ τὰ ἀτομικὰ εἰς τὴν καθολικότητα, γενικεύει τὰ ἀντικείμενα καὶ διακρίνει τὴν εἰκόνα ἀπὸ τῆς σημασίας αὐτῆς. Ἐνῶ δηλαδὴ ἡ ἐποπτεία συνάπτει τόσον στενῶς τὴν ἰδέαν καὶ τὴν εἰκόνα, ὥστε ἀμφότεραι νὰ φαίνωνται ἓν, ἡ παράστασις διαγινώσκει ὅτι ἡ ἀπόλυτος καὶ ἀληθινὴ ἰδέα δὲν συλλαμβάνεται διὰ τῆς εἰκόνας καὶ ὅτι ὁ εἰκονικὸς τρόπος εἶναι περιορισμὸς τῆς ἰδέας· ἀναιρεῖ ἄρα τὴν ἐν τῇ ἐποπτείᾳ κρατοῦσαν ἐνότητα ἰδέας καὶ εἰκόνας, ἀπορρίπτει τὴν ταυτότητα τῆς εἰκόνας καὶ τῆς σημασίας αὐτῆς καὶ διακρίνει μετ' ἐξάρσεως ταύτην ἀπ' ἐκείνης³. Ὅσον δ' ὁμως καὶ ἂν ἀφίσταται ἡ παράστασις ἀπὸ τοῦ αἰσθητοῦ, δὲν δύναται νὰ ἀπαλλαγῆ ὅλως ἀπὸ τούτου (ἐξ οὗ ἄλλως καὶ προέρχεται) ἀλλὰ ἐμπλέκεται ἐν αὐτῷ καὶ χεῖρει αὐτοῦ, ἵνα ὑπάρχη⁴· ὅθεν μεταχειρίζεται ὡσαύτως ἐκφράσεις εἰκονικὰς, οἷαι εἶναι

¹ Αὐτ. 153.

² Ἐνταῦθα ἡ ἰδέα διασπᾶται εἰς πλῆθος μορφῶν, ἐμφαίνεται ἐν περιορισμέναις μορφαῖς καὶ ὑπόκειται βάσις αὐτῶν ἀλλ' ὡς τοιαύτη (ὡς ἰδέα) μένει λανθάνουσα. (Αὐτ. 154).

³ Αὐτ. 154. 155.

⁴ Ἡ καθολικότης, εἰς ἣν ἡ παράστασις ἀνυψοῦται, εἶναι μόνον ἀφηρημένη καθολικότης, ἀδιόριστος οὐσία· πρὸς προσδιορισμὸν δὲ αὐτῆς ἔχει ἡ παράστασις χρεῖαν τοῦ αἰσθητοῦ, τῆς εἰκόνας, πλὴν ὅτι διακρίνει αὐτὴν ἀπὸ τῆς σημασίας καὶ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐμμεῖνη ἐν ἐκείνῃ. Οὕτως εὐρίσκεται ἡ παράστασις ἐν διαρκεί ταλαντεύσει μεταξὺ τῆς αἰσθητῆς ἐποπτείας καὶ τῆς κυρίας νοήσεως· ἐκ μὲν τῆς αἰσθήσεως λαμβάνει τοὺς προσδιορισμοὺς ἐκ τῆς νοήσεως τὴν καθολικότητα. Ἄλλ' ἀμφότερα τὰ στοιχεῖα, τὸ αἰσθητὸν καὶ τὸ καθολικόν, δὲν εἶναι τελείως συνηνωμένα. Τὸ περιεχόμενον τῆς παραστάσεως εἶναι καθολικόν ἀλλὰ πρόσκειται εἰσέτι εἰς τοὺς αἰσθητοὺς προσδιορισμοὺς καὶ χεῖρει τῆς μορφῆς τοῦ φυσικοῦ. (Αὐτ. 155—157).

ἐπὶ παραδείγματος «γέννησις τοῦ θεοῦ», «υἱὸς τοῦ θεοῦ», «ὄργη τοῦ θεοῦ», «τὸ δένδρον τῆς γνώσεως»¹. Ἐπὶ δὲ τούτοις διορισμοὺς κατ' ἀνάγκην συναφεῖς ὄντας καὶ οὐσιώδη ἀλληλουχίαν ἀποτελοῦντας χωρίζει ἢ παράστασις ἀπ' ἀλλήλων καὶ λαμβάνει καθ' ἑαυτοὺς ὡσεὶ ἕκαστος ἦτο αὐτοτελής, ἐξωτερικὸς καὶ τυχαῖος². Διὸ περιπλέκεται εἰς ἀντιφάσεις³ καὶ περιέρχεται εἰς ἀκαταληψίαν τῆς θείας οὐσίας· ἔνθεν μὲν ἀπαιτεῖ τὴν μεταβολὴν τῶν αἰσθητῶν τῆς θρησκείας ἐποπτεῶν εἰς πνευματικὰς ἔνθεν δ' ἐμμένει ἐν ταῖς ἐξωτερικαῖς ἐποπτεῖαις⁴.

5. Τὰς δυσχερείας πάσας καὶ ἀντιφάσεις αἴρει μόνον ἢ κατὰ λόγον νόησις, ἣτις ἀπαλλάττει ὅλως ἀπὸ τοῦ αἰσθητοῦ καὶ ἀνυποῖ ἀπὸ τοῦ μερικοῦ καὶ αἰσθητοῦ εἰς τοὺς γενικοὺς καὶ νοητοὺς διορισμοὺς. Ἐνῶ ἢ παράστασις ἀντιτάττει τὸ πεπερασμένον πρὸς τὸ ἄπειρον ἀλλὰ δὲν ὑπερνικᾷ τὴν ἀντίθεσιν, ἢ καθαρὰ νόησις ἀνευρίσκει τὴν ἀληθῆ σχέσιν πεπερασμένου καὶ ἀπείρου. Ἡ μερικότης δηλαδὴ ὡς τοιαύτη πρέπει νὰ ἀρθῆ, ὀφείλει νὰ καταστῆ καθολικότης ὑφ' ἑαυτῆς διοριζομένη. Αἴρεται δὲ ἢ μερικότης διὰ τῆς ἀντιθέσεως πρὸς ἑαυτήν· τὸ ἀρθὲν πεπερασμένον εἶναι τὸ ἄπειρον, τὸ καθολικόν⁵. Ἡ ἄρσις αὕτη συντελεῖται ἐν τῇ νοήσει, ἔνθα ἢ ἔννοια εἶναι οὐ μόνον ὑποκειμενικὴ ἀλλὰ καὶ ἀντικειμενικὴ. Ὁ νοῶν ἀπαλλάττεται κατὰ τὴν νόησιν

¹ Πράξεις τοῦ θεοῦ, παριστώμεναι ἐν χρονικῇ διαδοχῇ, πρέπει νὰ νοῶνται εἰκονικῶς· διότι τὰ θεῖα γεγονότα εἶναι ἀίδια καὶ ἄχρονα. Ἄλλ' ἢ ἱστορία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς θεῖα ἱστορία δὲν εἶναι εἰκονικὴ καὶ μυθικὴ ἀλλὰ κυριολογικὴ καὶ πραγματικὴ. (Αὐτ. 157).

² Ὅσα κατὰ τὴν νόησιν εἶναι ἐνιαῖα καὶ συναφῆ, λαμβάνουσι κατὰ τὴν παράστασιν τὴν ἔμφασιν τῆς αὐτοτελείας καὶ τίθενται ὡς πολλαὶ παρ' ἀλλήλας ἰστάμεναι μορφαί. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἐκδέχεται ἢ παράστασις τὰς ιδιότητες τοῦ θεοῦ (ὡς προσδιορισμοὺς αὐτοτελεῖς καὶ τυχαίους), τὴν κατὰ τὴν δημιουργίαν σχέσιν θεοῦ καὶ κόσμου (ὡς σχέσιν ἐξωτερικὴν καὶ τυχαίαν), τὴν κατὰ τὴν θείαν πρόνοιαν σχέσιν τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου (ὡς ἀίδιον ἀπόφασιν τοῦ θεοῦ) καὶ ὅσα τοιαῦτα. (Αὐτ. 159 ἐξ.).

³ Ἀντίφασιν λόγου χάριν περιέχει ἢ παραδοχὴ τοῦ ὅτι ἐν τῷ κόσμῳ ὑπάρχει ἀγαθὸν καὶ κακόν, ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κληρονομικὴ ἁμαρτία καὶ ἐλευθερία, ἐν τῷ θεῷ ἐνότης καὶ τριαδικότης. (Αὐτ. 169 ἐξ.).

⁴ Ὁ ἀσταθῆς καὶ ἀμφίρροπος τρόπος τῆς παραστάσεως ὁ ταλαντευόμενος μεταξὺ τῆς ἐξωτερικῆς ἐποπτείας καὶ τῆς λογικῆς νοήσεως δεσπόζει ἐν τῇ θρησκείᾳ τῆς κοινῆς συνειδήσεως.

⁵ Τὸ πεπερασμένον καθίσταται κατὰ τοσοῦτον ἀφετηρία τῆς γνώσεως τοῦ θεοῦ, καθ' ὅσον ἀνυποῖ ἡμᾶς ὑπὲρ ἑαυτό. Ἐφ' ὅσον τὸ πεπερασμένον λαμβανόμενον καθ' ἑαυτό, παρανοοῦμεν τοῦτο καὶ δὲν ἀνερχόμεθα εἰς τὸν θεόν. Αὐτὸ δὲ τοῦτο τὸ πεπερασμένον χωρεῖ ὑπὲρ ἑαυτό καὶ μεταβαίνει εἰς τὸ ἄπειρον.

ἀπὸ τῆς αὐτοτελείας αὐτοῦ¹ καὶ συνδιαλλάττεται πρὸς τὸ καθολικόν· γινώσκει διὰ τῆς ἄρσεως τῆς μερικῆς αὐτοῦ φύσεως τὸ καθολικὸν καὶ ἀπόλυτον². Ἡ ἀληθῆς λοιπὸν σχέσις τοῦ πεπερασμένου πρὸς τὸ ἄπειρον εἶναι ἡ ἀχώριστος ἐνότης, καθ' ἣν τὸ πεπερασμένον ἐμφαίνεται ὡς οὐσιῶδες μέρος τοῦ ἀπείρου³. Ὁ διορισμὸς τοῦ λόγου ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὀφείλομεν νὰ ἀπαλλαγῶμεν τοῦ μορμολυκείου τῆς ἀντιθέσεως πεπερασμένου καὶ ἀπείρου⁴. Πεπερασμένον καὶ ἄπειρον εἶναι μόνον σταθμοὶ ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἰδέας, οὐδέτερον δὲ αὐτῶν εἶναι σταθερόν⁵.

¹ Δὲν εὐρίσκεται πλέον ἐν τῇ ἐμπειρικῇ παρατηρήσει· παύεται παρατηρῶν καὶ ἐπιλανθάνεται ἑαυτοῦ εἰσχωρῶν εἰς τὸ ἀντικείμενον· ζητῶν νὰ γνωρίσῃ καὶ κατανοήσῃ τὸν θεὸν βυθίζεται εἰς αὐτόν, ἐγκαταλείπει ἑαυτὸν ἐν ἐκείνῳ. (Αὐτ. 187, πβλ. καὶ 193).

² «Νοῶν τὸ πρᾶγμα ἀφίσταμαι ἀπὸ τῆς μερικῆς μου φύσεως καὶ εἶμαι ὄν καθολικόν· τοῦτο (τ. ἔ. τὸ νὰ εἶμαι ὄν καθολικόν) καὶ τὸ νοεῖν ὅτι τὸ ἀντικείμενόν μου εἶναι τὸ καθολικὸν εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό». (Αὐτ. 206).

³ «Ἀκριβῶς ἐν τῇ ἀπολύτῳ ἀντιθέσει ἀφανίζεται αὐτὴ ἡ ἀντίθεσις, ἀμφοτέρωθεν δὲ τὰ μέρη τῆς ἀναφορᾶς ἀφανίζονται καὶ γίνονται κεναὶ στιγμαί· ὑπάρχει καὶ μένει ἡ ἐνότης ἀμφοτέρων, ἐν ἣ ἤρθησαν αἱ ἀντιθέσεις». (Αὐτ. 196 καὶ 197).

⁴ (Αὐτ. 210 καὶ 211). Διορισμοὶ τοιοῦτοι, οἱ πεπερασμένον καὶ ἄπειρον, ὑποκείμενον καὶ ἀντικείμενον, εἶναι διάφοροι ἀλλήλων καὶ ἀντίθετοι, ὅπως ἐν τῇ φυσικῇ ὁ βόρειος καὶ ὁ νότιος πόλος τοῦ μαγνήτου. Ἄλλ' ὅσον καὶ ἂν διαφέρωσιν, εἶναι ἀχώριστοι ἀπ' ἀλλήλων. (Αὐτ. 73).

⁵ «Τὸ πεπερασμένον δὲν εἶναι τὸ ὄν οὐδὲ τὸ ἄπειρον σταθερόν· οἱ διορισμοὶ οὗτοι (τ. ἔ. πεπερασμένον καὶ ἄπειρον) εἶναι μόνον σταθμοὶ τῆς πορείας (Momentane des Processes) τῆς ἰδέας. Δὲν εἶναι ἄρα ὀρθὸν τὸ λεγόμενον «ὁ θεὸς εἶναι ἄπειρος, τὸ ἐγὼ πεπερασμένον», διότι «ὁ θεὸς εἶναι ὡσαύτως καὶ πεπερασμένος, ὅπως καὶ τὸ ἐγὼ ἐπίσης ἄπειρον». (Αὐτ. 210). πβλ. 80. «ἀνυψοῦμαι εἰς τὸ ἀπόλυτον ὑπὲρ πᾶν πεπερασμένον καὶ εἶμαι ἄπειρος συνείδησις καὶ ἅμα εἶμαι πεπερασμένη αὐτοσυνείδησις καὶ δὴ καθ' ὅλον μου τὸν ἐμπειρικὸν διορισμόν». Ἐνθεν μὲν—λέγει—προέχει ἐν ἐμοὶ ἡ ἐμπειρικὴ καὶ πεπερασμένη συνείδησις, ὅποτε ἀντιτάττω ἑμαυτὸν πρὸς τὸ ἄπειρον, ὅτε δὲ προέχει ἡ ἄπειρος οὐσία, ὅποτε ὑπερορῶ τὸ πεπερασμένον. Πεπερασμένον καὶ ἄπειρον δὲν εἶναι σταθερὰ καὶ ἀκίνητα, ὡς οἱ στῦλοι τοῦ Ἑρακλέους. Ἐγὼ εἶμαι τὸ συναίσθημα, ἡ ἐποπτεία, ἡ παράστασις τῆς ἐνότητος καὶ τῆς ἀντιθέσεως, ἔτι δὲ ἡ συνοχὴ τῶν ἀντιθέτων. Εἶμαι ἡ ἀναφορὰ τῶν δύο τούτων προσδιορισμῶν, πεπερασμένου καὶ ἀπείρου, ὧν ἕκαστος εἶναι αὐτὴ ἡ ὁλότης. Πρὸς ἐμὲ ὑπάρχουσιν ἀμφοτέρωθεν, ἡ ἐνότης τῆς ἀπείρου μου γνώσεως καὶ τῆς πεπερασμένης μου φύσεως. Δὲν εἶμαι ἡ ἑτέρα τῶν ἀνταγωνιζομένων φύσεων ἀλλ' ἡ ἐνότης ἀμφοτέρων, εἶμαι αὐτὸς οὗτος ὁ

6. Τούτων οὕτως ἐχόντων ἢ ἀπλῆ ἐνότης, ἢ ταυτότης καὶ ἀφρη-
 μένη κατάφασις τοῦ ἀπείρου δὲν εἶναι ἡ ἀλήθεια. Ἡ ἀλήθεια προϋ-
 ποθέτει πορείαν, καθ' ἣν τὸ ἀπειρον πρῶτον μὲν εἶναι ἡ κατάφασις
 ἔπειτα δὲ ἡ διάκρισις (ἄρνησις) καὶ τρίτον τέλος πάλιν ἡ κατάφασις
 ἀλλ' ἤδη ὡς ἄρνησις τῆς ἀρνήσεως¹. Κατὰ ταῦτα τὸ πεπερασμένον
 εἶναι οὐσιώδης στιγμή τοῦ ἀπείρου ἐν τῇ φύσει τοῦ θεοῦ, στιγμή τῆς
 θείας ζωῆς· διὸ καὶ δύναται νὰ λεχθῆ ὅτι αὐτὸς ὁ θεὸς ποιεῖ ἑαυτὸν
 πεπερασμένον, θέτει ἐν ἑαυτῷ προσδιορισμούς. Ὁ θεὸς εἶναι ἐνέρ-
 γεια, ζωὴ καὶ πνευματικότης· εἶναι ἡ Ἰδέα μόνον ὡς ἡ κίνησις· μόνον
 διὰ τῆς κινήσεως εἶναι ζῶν θεός. Ἡ ὑπόστασις ὁμως τοῦ πεπερασμέ-
 νου δὲν πρέπει νὰ διατηρηθῆ ἀλλ' ἐπάναγκες νὰ ἀρθῆ. Ὁ θεὸς εἶναι
 ἡ κίνησις πρὸς τὸ πεπερασμένον καὶ ὡς ἄρσις αὐτοῦ κίνησις πρὸς ἑαυ-
 τὸν· ἐν τῷ Ἐγὼ τῷ αἴροντι ἑαυτὸ ὡς πεπερασμένον ὁ θεὸς ἐπιστρέφει
 εἰς ἑαυτὸν καὶ εἶναι θεὸς μόνον ὡς ἡ ἐπιστροφή αὐτῆ². Ἄνευ
 κόσμου ὁ θεὸς δὲν εἶναι θεός³. Τοιοῦτον ὑπάρχοντα τὸν
 θεὸν λαμβάνομεν διὰ τοῦ λόγου· καὶ τῆς θρησκείας ἄρα τὸ οἰκεῖον
 πεδῖον εἶναι ὁ λόγος, ἡ καθαρὰ νόησις καὶ ἀπόλυτος συνείδησις, ἧς
 περιεχόμενον εἶναι ὁ θεός, τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα, ἡ πᾶσα ἀλήθεια καὶ
 πραγματικότης⁴. Τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα ὡς συνείδησις ἑαυτοῦ γινώσκει
 ἑαυτό· ἐὰν ἐγίνωσκεν ἕτερον, θὰ ἐπαύετο ὡς ἀπόλυτον. Κατὰ τοιοῦτον
 τρόπον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι τὸ περιεχόμενον, ὅπερ τὸ ἀπόλυτον
 πνεῦμα ἔχει ἐν τῇ γνώσει ἑαυτοῦ, εἶναι ἡ ἀπόλυτος ἀλήθεια, πᾶσα
 ἀλήθεια⁵.

7. Ἐκ τῶν εἰρημένων καθίσταται εὐδηλον ὅτι ὁ θεὸς δὲν εἶναι

ἀ γ ώ ν. Εἶμαι τὸ πῦρ καὶ τὸ ὕδωρ, ἅτινα ἄπτονται ἀλλήλων, ἢ ἐπαφή καὶ
 ἐνότης καὶ σχέσις τῶν νῦν μὲν κεχωρισμένων νῦν δὲ συνηνωμένων.

¹ Τὸ πεπερασμένον δὲν εἶναι ἀληθές ἀλλ' ὀφείλει νὰ ἀρθῆ, ἥτις ἄρσις
 εἶναι ἡ ἀλήθεια.

² Ὁ θεὸς εἶναι πνεῦμα μόνον «ἐφ' ὅσον εἶναι ἀντικείμενον ἑαυτοῦ καὶ
 ἐποπτεύει ἐν τῷ ἑτέρῳ ἑαυτὸν ὡς ἑαυτόν». (Αὐτ. 82).

³ «Ohne Welt ist Gott nicht Gott». (Αὐτ. 210).

⁴ Ἐν τῇ θρησκείᾳ ὑπάρχει μὲν ἡ πεπερασμένη συνείδησις, ἀλλ' ὡς πεπε-
 ρασμένη αἴρεται· αἴρεται εἰς τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα, ὅπερ ὡς τοιοῦτον γινώσκει
 τὸν θεόν, τ. ἔ. τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα. Ὅθεν ἡ θρησκεία εἶναι «γνώσις τοῦ θεοῦ
 πνεύματος περὶ ἑαυτοῦ διὰ μέσου τοῦ πεπερασμένου πνεύματος». Κατὰ ταῦτα ἡ
 θρησκεία δὲν εἶναι ἔργον τοῦ ἀνθρώπου ἀλλ' ὑπάρχει κατ' οὐ-
 σίαν ὁ ὑψιστος προορισμὸς αὐτῆς τῆς ἀπολύτου ιδέας. (Αὐτ. 216).

⁵ Ἡ ιδέα ἐμπεριέχει ἐν ἑαυτῇ πάντα τὸν πλοῦτον τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ
 πνευματικοῦ κόσμου καὶ εἶναι ἡ μόνη οὐσία καὶ ἀλήθεια τοῦ πλούτου τούτου,
 πᾶν δ' ἔχει ἀλήθειαν μόνον ὡς στιγμή τῆς οὐσίας τῆς ιδέας. (Αὐτ. 217).

ὑποκείμενον μόνον τοῦ συναισθήματος¹ ἀλλὰ κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν τοῦ νοῦ². Ἀρχόμεθα μὲν κατ' ἀνάγκην ἀπὸ τοῦ συναισθήματος ἀλλ' ὀφείλομεν νὰ καταλάβωμεν τὸν θεὸν διὰ τῆς ἐννοίας· τὸ συναισθημα παρέχει ἡμῖν τὸν θεὸν ἀλλὰ τὸ ὁρθὸν περιεχόμενον πορίζει μόνον ἡ νόησις³. Διὸ καὶ ἡ θρησκεία εἶναι συναισθημα ἅμα καὶ ἐπιστήμη⁴· τοιαύτη δ' οὔσα πρέπει νὰ θεωρηθῆ ὡς διδακτὴ⁵. Εἶναι μὲν δηλαδὴ τὸ περιεχόμενον τῆς θρησκείας δεδομένον ἀλλὰ τοῦτο ἐπάναγκες νὰ γίνῃ συνειδητὸν διὰ τῆς διδασκαλίας⁶. Ὅπως πᾶσα γνῶσις εἶναι ἐπίκτητος καὶ προσδεῖται θεμελιώσεως, οὕτω καὶ ἡ θρησκευτικὴ γνῶσις προσγίγνεται κατὰ μικρὸν καὶ χρήζει βεβαιώσεως. Εἰς ταύτην δὴ ἀνήκουσι καὶ αἱ λεγόμεναι ἀποδείξεις τῆς ὑπάρξεως θεοῦ, ἃς ὁ Κάντιος ἐν τῇ Κριτικῇ αὐτοῦ ἤλεγξε καὶ ἀπέρριψεν. Εἰ καὶ οἱ λόγοι οἱ ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως τοῦ θεοῦ προσαγόμενοι δὲν εἶναι ἀκριβῶς καὶ ἀυστηρῶς εἰπεῖν ἀποδεικτικοί⁷, ὅμως κέκτηνται μεγάλην ἀξίαν ὡς δηλωτικοὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς θρησκευτικῆς γνώσεως· ὑποτυποῦσι καὶ ὑποδεικνύουσι τὴν ὁδόν, ἣν πορευομένη ἡ ἀνθρωπίνη συνείδησις ἀνυψοῦται βαθμη-

¹ Πλημμελῶς τινες ἐπεχείρησαν νὰ ἐρμηνεύσωσι τὴν θρησκείαν ἐκ μόνου τοῦ συναισθήματος. Οὕτως οἱ ὑλίζοντες ἐκλαμβάνουσι τὸν θεὸν ὡς προϊόν τῆς ἀδυναμίας, τοῦ φόβου, τῆς ἐλπίδος, τῆς πλεονεξίας καὶ φιλαρχίας· ἀλλ' ἀρνούμενοι τὴν ὑπαρξιν θεοῦ ἀντικειμενικοῦ καταντῶσιν εἰς ἀθεΐαν. (Αὐτ. 67 ἐξ. 129).

² Πρβ. αὐτ. 71.

³ Τὸ συναισθημα δεικνύει μὲν ἡμῖν ἀμέσως τὸ εἶναι τοῦ θεοῦ ἀλλὰ δὲν δεικνύει αὐτὸν ὡς ἐλεύθερον, αὐτοτελὲς καὶ καθ' ἑαυτὸ - εἶναι. Τὴν αὐτοτέλειαν καὶ ἐλευθερίαν τοῦ θεοῦ καὶ ἔτι μᾶλλον τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ οὐδαμῶς εὗρισκομεν ἐν τῷ συναισθήματι. (Αὐτ. 148 ἐξ.).

⁴ Αὐτ. 146.—Ἐνταῦθα οὔτε ἡ ἄμεσος γνῶσις μόνη ἐξαρκεῖ οὔτε ἡ ἔμμεσος ὡς μονομερῆς ἀλλ' ἀπαιτεῖται ἡ σύζευξις αὐτῶν. Ἡ τοιαύτη δὲ συναρμογή, καθ' ἣν αἱ ἀντιθέσεις αἴρονται καὶ ἅμα διατηροῦνται ἐν ἀνωτέρῳ διορισμῷ, χρησιμεύει ὡς σφυγμὸς τῆς ζωῆς, ὡς παρόρμησις, κίνησις καὶ ἀνησυχία τῆς τε πνευματικῆς καὶ τῆς φυσικῆς ζωῆς. (Αὐτ. 74 ἐξ.).

⁵ Αὐτ. 160 ἐξ.

⁶ Εἰς οἵανδήποτε θρησκείαν καὶ ἂν ἀνήκῃ τις, ἀνατρέφεται ἐν αὐτῇ καὶ λαμβάνει τὰ οἰκεία διδάγματα. Ὅπως δ' ἂν ἔχη, ἡ φιλοσοφία δὲν δημιουργεῖ τὴν θρησκείαν ἀλλὰ προϋποθέτει αὐτὴν ὡς βάσιν. Καὶ εὐλόγως· διότι ἡ θρησκεία εἶναι τῷ ἀνθρώπῳ ἰδιάζον συναισθημα, οὐδεὶς δὲ εἶναι τόσον διαφθαρμένος καὶ τόσον κακὸς ὥστε νὰ εἶναι ὅλως ξένος τῆς θρησκείας. (Αὐτ. 175. 22 ἐξ.).

⁷ Αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἀποδείξεις ἔχουσιν ἀξίαν μόνον καθ' ὅσον θεωροῦνται ὅτι σκοποῦσι νὰ δείξωσι τὴν συνάφειαν καὶ ἀλληλουχίαν τῆς ὑφ' ἡμεῶν ὡς μεταξὺ τῆς ἀορίστου καὶ ἀπείρου ὑπάρξεως (Sein) τοῦ θεοῦ καὶ τῆς ὀρισμένης καὶ πεπερασμένης ὑπάρξεως (Dasein) αὐτοῦ. (Αὐτ. 179).

δὸν εἰς τὸν θεόν¹. Ἡ πρώτη ἀπόδειξις, ἡ κοσμολογική, ἡ συνάγουσα ἐκ τοῦ κόσμου τὸν θεὸν ὡς αἷτιον αὐτοῦ, δηλοῖ ὅτι ἡ πεπερασμένη καὶ τυχαία ὑπαρξίς πάντων τῶν ἐπὶ μέρος φαινομένων προάγει τὸ πνεῦμα εἰς τὴν ἔννοιαν ἑνὸς ἀπείρου καὶ ἀναγκαίου ὄντος. Ἡ δὲ δευτέρα ἀπόδειξις, ἡ τελολογική (φυσικοθεολογική), ἡ ὁρμωμένη ἀπὸ τῆς ζωῆς καὶ τῆς σκοπιμότητος, μαρτυρεῖ ὅτι ἡ παρατήρησις τοῦ ὀργανικοῦ σώματος καὶ τῆς διακοσμήσεως αὐτοῦ ἀνυποῖ τὴν συνείδησιν εἰς μίαν ἀπειρον καὶ ἀναγκαίαν οὐσίαν ὡς νοητικὴν καὶ σκόπιμον αἷτιαν τοῦ κόσμου. Τέλος δὲ ἡ τρίτη ἀπόδειξις, ἡ ὄντολογική, ἡ συνάγουσα ἐκ τῆς ἔννοιᾶς τοῦ θεοῦ τὴν ὑπαρξίν αὐτοῦ, περιγράφει τὴν κυριωτάτην καὶ σπουδαίαν ὁδὸν τὴν φέρουσαν τὸ πνεῦμα εἰς τὸν θεόν. Τὴν ὄντολογικὴν ἀπόδειξιν ἤλεγξε καὶ ἔσκωπεν ὡς ψευδῆ ὁ Κάντιος παρατηρήσας ὅτι ἐκ τοῦ νοεῖν δὲν συνάγεται τὸ εἶναι, ὅτι ἐκ τῆς ἔννοιᾶς, φέρῃ εἰπεῖν, τῶν ἑκατὸν ταλήρων δὲν προκύπτει ἡ πραγματικὴ ὑπαρξίς αὐτῶν. Ἄλλῃ ὁ μέγας ἐκ Καινιξβέργης φιλόσοφος παρεῖδε τὴν διαφορὰν τὴν μεταξὺ παραστάσεως καὶ ἔννοιᾶς· ἐκείνη μὲν εἶναι ἀφηρημένος προσδιορισμὸς τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως, αὕτη δὲ τοῦναντίον ὑπάρχει ψυχὴ καὶ σκοπὸς τοῦ ἀντικειμένου, ὅπερ ἐν τῇ συνειδήσει καθίσταται ὑποκειμενικὴ πραγματικότης². Πάντως δ' ὅμως αἱ προβεβλημένοι συνήθως περὶ ὑπάρξεως τοῦ θεοῦ ἀποδείξεις³ ἐνέχουσιν τὸ «ἀτοπον»⁴· διότι τὸ ἀρχέγονον καὶ ἀθεμελίωτον ὄν (ὁ θεὸς) εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀποδειχθῆ, ἤτοι νὰ παραχθῆ καὶ θεμελιωθῆ, οὐχὶ δὲ ἀπει-

¹ Ὁ Ἐγγελοσ διαφωνῶν πρὸς τὸν Κάντιον ἤλεγξε διεξοδικῶς καὶ ἔδειξεν ἐναργῶς ἐν ταῖς παραδόσεσιν αὐτοῦ, ὅποιαν σπουδαιότητα καὶ ἀξίαν ἔχουσιν αἱ περὶ ὑπάρξεως τοῦ θεοῦ ἀποδείξεις. Αἱ τοιαῦται παραδόσεις εἶναι ἐκδεδομένοι ὡς παράρτημα τοῦ περὶ «Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας» ἔργου τοῦ φιλοσόφου (ἐν τῷ 16ῳ τόμῳ, σελ. 357—553 τῆς ἐκδ. Glockner).

² Περὶ τούτου ἐπιθι 16, 540—553. Αὐτ. 542. «Ἀπὸ τῆς ἀφηρημένης κατ' αἰσθησιν παραστάσεως, τῆς ἐν τῇ διανοίᾳ μου ὑπαρχούσης, δύναται βεβαίως νὰ λείπη τὸ εἶναι. Ἄλλ' ἐκείνη δὲν πρέπει νὰ ὀνομάζηται ἔννοια. Ἡ ἔννοια καὶ δὴ καὶ ἡ ἀπόλυτος ἔννοια (ἡ τοῦ θεοῦ) λαμβάνεται καθ' ἑαυτὴν καὶ περιέχει τὸ εἶναι ὡς προσδιορισμὸν· τὸ εἶναι εἶναι προσδιορισμὸς τῆς ἔννοιᾶς». Κατωτ. (543). «Ἡ ἔννοια εἶναι τὸ ζῶν, διαλλαττόμενον πρὸς ἑαυτό· εἰς τῶν προσδιορισμῶν αὐτῆς εἶναι καὶ τὸ εἶναι». 544. «Ἡ ἔννοια εἶναι ἡ ψυχὴ, ὁ σκοπὸς τοῦ ἀντικειμένου, τοῦ ζῶντος». 549. «Ἡ ἀντίθεσις αὕτη (τ. ἔ. ἡ ἀντίθεσις εἶναι καὶ ἔννοιᾶς), ἣτις ἀνήκει εἰς τὸ πεπερασμένον, οὐδαμῶς ἰσχύει ἐπὶ τοῦ ἀπείρου τοῦ θεοῦ».

³ Περὶ τούτων ἰδὲ ἐνθ. ἄνωτ. πβλ. καὶ 15, 95. 178 ἐξ. 191 ἐξ. 274 ἐξ. 335 ἐξ.

⁴ 15, 178. 179.

κότως ἐλέχθη ὅτι τὸ ἀποδεικνύειν τὴν ὑπαρξιν τοῦ θεοῦ εἶναι ἰσοδύναμον πρὸς τὸ ἀρνεῖσθαι αὐτήν. Εἶναι ἄτοπον νὰ ἐξαρτῶμεν τὴν ὑπαρξιν τοῦ θεοῦ ἐκ τῶν ἡμετέρων ἀποδείξεων ἢ καθόλου ἐκ τῆς περὶ ἐκείνου γνώσεως ἡμῶν· μᾶλλον δὲ τὸ ἐναντίον ἀληθεύει, ὅτι ἡ περὶ θεοῦ γνώσις ἡμῶν ἤρτηται ἐκ τῆς ὑπάρξεως ἐκείνου. Ὁ θεὸς εἶναι ἀπόλυτον πνεῦμα καὶ ἡ τούτου ὑπαρξις εἶναι γνώσις αὐτοῦ περὶ ἑαυτοῦ, αὐτοσυνειδησία τοῦ ἀπολύτου πνεύματος. Ὁ χωρισμὸς δὲ τῆς αὐτοσυνειδησίας ταύτης ἀπὸ τῆς ἡμετέρας γνώσεως τοῦ θεοῦ ποιεῖ ἀδύνατον τὴν θρησκευτικὴν γνώσιν καὶ ἀναιρεῖ τὴν θρησκείαν. Ἡ θρησκεία τότε μόνον εἶναι δυνατὴ, ὅταν ἐνωθῶσιν ἀμφοτέρω, ἡ περὶ ἑαυτοῦ γνώσις τοῦ θεοῦ καὶ ἡ περὶ ἐκείνου γνώσις ἡμῶν¹. Ἐν ταύτῃ δὲ ἀκριβῶς τῇ ἐνώσει ἔγκειται ἡ λατρεία.

γ) Ἡ λατρεία

1. Ἡ ἐνότης, ἡ συνδιαλλαγή καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς αὐτοσυνειδησίας αὐτοῦ, τὸ θετικὸν συναίσθημα τῆς μετοχῆς καὶ κοινωνίας εἰς ἐκεῖνο τὸ ἀπόλυτον, ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς λατρείας. Αὕτη περιλαμβάνει ὅλην τὴν ἐσωτερικὴν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν ἐνέργειαν τὴν σκοποῦσαν τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς ἐνότητος². Κατὰ τὴν πίστιν εὐρίσκεται ἐνθεν μὲν ὁ θεὸς ἐνθεν δὲ ἐγὼ καὶ ἐπιδιώκεται ἵνα ἐν ἑμαυτῷ ἐνωθῶ πρὸς τὸν θεόν, γνωρίσω ἐμὲ αὐτὸν ἐν τῷ θεῷ ὡς τῇ ἀληθείᾳ μου καὶ μάθω ἐν ἑμαυτῷ τὸν θεὸν ὡς τὴν συγκεκριμένην ἐνότητα. Ὑπάρχει δὲ μεγάλη διαφορὰ τῆς πίστεως εἰς τὸν θεὸν καὶ τῆς πίστεως ὡς λατρείας· ἐκείνη μὲν εἶναι πίστις εἰς τὸν θεὸν αὕτη δὲ πίστις ἐν τῷ θεῷ, ἐκείνη ἔχει τὸν θεὸν ὡς ἀντικείμενον (δυῖσμός), αὕτη εἶναι ἐν μετὰ τοῦ θεοῦ (ἐνισμός) καὶ ἀνήκει εἰς αὐτὴν τὴν θεϊαν οὐσίαν καὶ ζωὴν. Ἡ μὲν εἰς θεὸν πίστις ἴσταται εἰσέτι ἐντὸς τῶν ὁρίων, ἐν οἷς τὸ ἐγὼ ὡς πεπερασμένη συνείδησις εἶναι περιορισμένον, ἡ δὲ λατρεία εἶναι ἐπέκεινα τῶν ὁρίων τούτων, καθ' ὅσον τὸ ἐγὼ ἐνοῦται πρὸς τὸν θεὸν καὶ ἀφανίζεται ἐν αὐτῷ. Ὅτι εἶναι ὁ θάνατος ἐν τῇ φυσικῇ ζωῇ, εἶναι ἡ λατρεία ἐν τῇ θρησκευτικῇ ὅπως κατ' ἐκεῖνον ἀφανίζεται τὸ ἄτομον ὡς αὐτοτελὲς ὑποκείμενον, οὕτω κατὰ τὴν λατρείαν τὸ ἐγὼ βυθίζεται καὶ ἀναλύεται ἐν τῷ θεῷ³.

¹ Αὐτ. 216. «Ἡ θρησκεία εἶναι ἀναφορὰ τοῦ πνεύματος πρὸς τὸ ἀπόλυτον πνεῦμα . . . ἡ ἰδέα τοῦ πνεύματος τοῦ ἀναφερομένου εἰς ἑαυτό, ἡ αὐτοσυνειδησία τοῦ ἀπολύτου πνεύματος».

² Αὐτ. 83 ἐξ.

³ Αὐτ. 226.